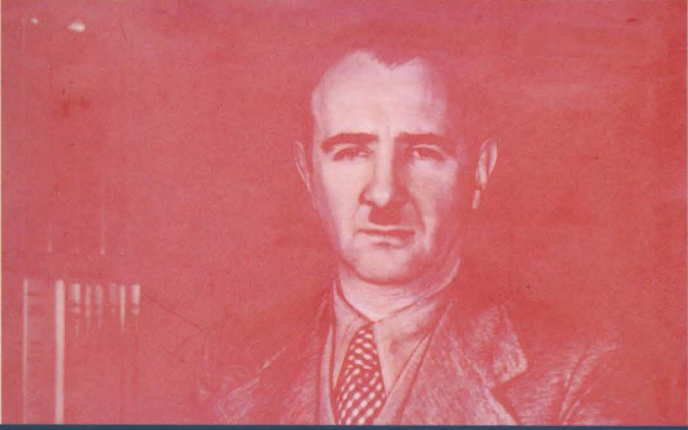

Ord. Prof. Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ

TÜRK TARİH-İ DİNÎSİ

Türk Tarih-i Dinîsi
Ord. Prof. Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ
Haz: Metin ERGUN

Akçağ Yayınları / 753
Kaynak Eser / 212

ISBN 975-338-746-6

©Bu kitabın bütün hakları Akçağ A.Ş. ne aittir.

Kapak / Emin Bebek
Sayfa Düzeni / Akçağ Dizgi Ünitesi
Baskı / Başer Matbaası 356 88 88
1. Baskı / Ankara 2005

Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
Tuna Cad. 8/1 06420 Kızılay - Ankara
Tel: (312) 432 17 98 - 433 86 51
Fax : 432 28 52

www.akcag.com.tr
akcag@akcag.com.tr

Ord. Prof. Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ

TÜRK TARİH-İ DİNİSİ

Hazırlayan
Metin ERGUN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	13
--------------	----

BİRİNCİ MEBHAS

İSLÂMİYET'TEN EVVEL TÜRKLER

Orta Asya Yaylası:.....	15
Ziraat ve İskâ-yı Arazi, Hayvanât ve Nebatât:.....	17
HİYONG-NULAR VE YÜE-ŞİLER.....	18
Hiyong-nuların Coğrafi Sahası ve İstiklâlleri	18
Yüe-şilerin Coğrafi Sahası ve Hiyong-nulara Karşı Mağlubiyet ve Muhâceretleri.....	18
Yüe-şilerin İnkisâmı ve Büyük Yüe-şilerin Kaşgar'ı İşgali. 19	
Yüe-şilerin Orta Asya ve Hind İstilasası ve İzmihlâlleri.....	19
Yüe-şilerin Asya Medeniyet Tarihindeki Roller ve İrkî Mahiyetleri.....	19
Hiyong-nu Türkleri ve Hakan Mete.....	20
Hiyong-nulardandır.....	20
ATİLLA VE HUNLARIN İSTİLASI, KAVİMLER MUHÂCERETİ	21
HUNLARDAN EVVEL ŞARKÎ AVRUPA	
BOZKIRLARINDAKİ TÜRK ŞUBELERİ.....	22
Hazarlar ve Kumanlar	22
AK HUNLAR VEYA EFTALİTLERİN ORTA ASYA'DAKİ DEVLETLERİ.....	23
“Eftalitlerin Nûşirevân-ı Âdil Tarafından Maverâünnehir’e Tardı ve Tu-kiyular Tarafından İnkıraza Uğratılmaları	23
Tu-kiyu Yani Türk İmparatorluğunun Teessüsü ve İnkişafı.....	24
Tu-kiyu Denilen Türklerin İnkisâmı: Şark Türkleri İnkıraz ve İhyaları.....	26

Orhon Kitabeleri: Suret-i Keşfi ve Tarihî Ehemmiyeti	26
Şark Tu-kiyuları Üzerinde Çinliler'in Siyasî ve Medenî Nüfûz ve Tesirleri	26
Garb Tu-kiyularının Bizans ve İran ile Münasebetleri ve Asya'nın Umumî Medeniyet Tarihindeki Mevkileri	27
Mazdeizm, Budizm ve Hristiyanlığın Çin'e Duhûlü Bu Sayede Olmuştur	28
ŞARKÎ TÜRKİSTAN'DA UYGUR DEVLETİNİN TEESSÜS VE İNKİŞAFI	29
Uygurlarda Irk ve Lisân	29
Uygur Payitahtı Olan Karahoço'da Dinî Müesseseler	29
Burada Duvar Nakışları, Kitaplar, Heykeller, Minyatürler, Hülasa Yüksek Bir Medeniyete Delil Olan Bakiyeler Bulunmuştur	30
Budist Olan Uygurların Maniheizm Dinini Kabûlleri	31
Kırgızların Hücumu ve Karahoço Şehrinin Tahribi	31
ŞARKÎ AVRUPA'YA TÜRK MUHACERETİNİN DEVAMI: AVARLARIN MUHÂCERETLERİ	32
Avarların Bizanslılarla Muhârebâtı	32
Bulgar Türklerinin Azak Denizi-Karadeniz Arasına Gelmeleri ve Slavlaşmaları	33
Şark-ı Şimaliye Çekilen Bulgarların İslâmîyeti Kabûlleri ...	33
HAZAR TÜRKLERİ	35
Slavlar, İranîler, Bulgarlar: İslâmlarla Muharebât	35
Hazar Devletinin Ehemmiyet ve Nüfûzu	35
Kıpçakların Muhacereti ve Hazarların Mağlubiyet ve İnkirâzı	36
Hazarlarda Dinî Hayat ve Serbestî-i Edyân	37

İKİNCİ MEBHAS

KABLE'L İSLÂM TÜRK MEDENİYETİ

Din ve Dinî Âyinler	39
Türklerde Totemizm	39
Gök Tanrı ve Yağız Yer.....	40
Devletin Teşekkülünden Evvelki Devirlerde Aile	40
Devletin Teşekkülünden Sonra Ailenin Tekâmülü	41
Kadının Ailedeki Ehemmiyeti	41
Eski Türk Devleti.....	41
Rütbelere, Teşrifât Kaideleri, Mülkî ve Askerî Teşkilât.....	42
Rüsûm ve Tekâlif: Çinlilerle Münâsebât	43
Ahlâk ve Âdât	43
Cengâverlik Seciyeleri	44
İktisadî Hayat ve Millî Refah.....	44
Kervan Yolları	45
Yabancı Medeniyetlerle Temas ve Bunun Medenî Neticeleri	45
Çin Medeniyetinin Tesirâtı	46
Türk Medeniyetinin Husûsiyet ve Asliyeti	46
FİKİR HAYATI.....	47
İlim, Sanat, Şiir ve Edebiyat	47
Eski Türklerde Fikrî Hayatın Terakki ve İnkişâfı	47
Eski Türklerde Çin Edebiyatı Te'sirâtı	47
En Eski Türk Yazısı: Yeniçay ve Orhon Kitabeleri.....	47
Orhon Kitabelerinin Edebiyat Nokta-i Nazarından Ehemmiyet ve Kıymeti	48
Uygur Yazısı ve Menşei	49
İslâmiyetten Sonra Türkler Arasında Uygur Yazısının Devamı.....	49
Türkler Arasında Kullanılan Sâir Muhtelif Elifbalar.....	50

Güzel Sanatlar.....	50
İlk Şiirler ve İlk Şairler	53
İlk Sihirbaz-Şairlerin İctimaî Ehemmiyetleri.	53
Türk Ordularında ve Saraylarda Ozanların Mevkiî ve Ehemmiyeti.....	53
İlk Şiir Mevzuları.....	54
Sagu: Mersiyeler	54
KABLE'L-İSLÂM TÜRKLERDE DİNÎ SİSTEMLER. 55	
Şamanizm	55
TÜRKLER VE İSLÂMİYET	66
SÂSÂNÎLERİN İNKIRÂZÎ ESNASINDA TÜRKLER . 66	
Şarkî İran'da Nizik'in İstiklâli Horasan, Kûhistan, Toharistan'da Türk ve Araplar.....	66
Horasan'da Daimi Teşevvüşler ve Buraya Türk Akınları....	67
Türgiş Devletinin Teessüsü ve Garb Türklerinin Yeniden Toplanması	67
Kuteybe'nin Katli, Siyasî ve İdarî Hataları.....	68
MAVERAÜNNEHİR'DE İSLÂM İSTİLÂSINI	
KOLAYLAŞTIRAN ÂMİLLER.....	69
Türklerin Dâhilî Teşettütleri Türğişlerin İnkırazı. Su-Lu'nun Hanlığı	69
Cürcan Fethi ve Bu Muhaceret Yolunun Türklere Seddi.....	69
İslâm İstilâsından Evvel Maverâünnehir'de Siyâsî ve İctimâî Teşkilât	70
Dihkanlar Yani Büyük Arazi Sahipleri.....	70
Tüccar Sınıfı ve Bu Sınıfın Dihkanlarla Münâsebatı	70
Maveraünnehir'de Kable'l-İslâm Dinî Hayat	70
Mazdeizm, Budizm, Hristiyanlık.....	70
Maveraünnehir'in Harici Bir İstilâya Maruz Olmasının Başlıca Sebepleri	71

Maveraünnehir İstilâsı İçin Emevîlerin Garp Türkleri ile Mücadeleleri	72
Kara Türgiş Hakanının Katli ve Gür Sol (Kül Çor)'un Esareti ve İdamı	73
Hilâfetin Abbasîlere İntikâli ve Maveraünnehir'den Çin Nüfuzunun Tardı	75
Ebu Müslim'den Sonra Maveraünnehir'de Çıkan İsyanlar ve Mübeyyiza Fırkası	76
Abbasîlerin Üsul-i İdareleri ve Muhtelif Unsurlara Karşı Vaziyetleri	77
ABBASÎLER DEVRİNDE TÜRK ZÜMRELERİ	78
Karluklar-Oğuzlar	78
Abbasîler Devrinde Horasan ve Maveraünnehir'de Dinî-Siyasî Kısımlar ve Bunlarda Türklerin Rolü	78
Keş ve Nesef'te El-Mukni'in İsyanı	79
Me'mun'un Hilâfeti ve Bunun Devrinde İranlıların Ehemmiyeti	80
Maveraünnehir'de Sâmânîler Devleti ve Türk İstilâları	80
Maveraünnehir'de Gaziler Teşkilâtı ve Ehemmiyetleri	81
Tahirîler ile Safarîlerin Sukûtu ve Sâsânîlerin İstikrarı	83
Seyhun Havalisinde İslâm Dininin Türkler Arasında İntişarı	83
Abbasîlerin İslâmlaştırma Siyaseti ve Irak'ta Türkler	834
Seyhun Türklerinden İki üz Bin Çadır Halkının İhtidası	84
Sâmânîler Devrinde Maveraünnehir'de Şîî Harekâtı ve Türk Rolü	86
Sâmânîler Zamanında İslâm Dairesi Haricindeki Türk Zümreleri	86
MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ	92
KARAHANLILAR VEYA HAKANİYE DEVLETİ	92
Hakaniye Türkleri Hangi Türk Zümresine Mensupturlar? ..	92
Karahanlılar Devletini Karluklar Teşkil Etmışlerdir	92

Karlukların Kavmi Teşkilâtı ve Etnolojileri	93
Hicri 3-4'ncü Asırlar Zarfında Karlukların Coğrafi Sahaları ve İslâmlarla Temasları.....	93
Hicrî 4'ncü Asırda Karluklar Arasında İslâmiyetin İntişarı .	94
İlk İslâmî Türk Devleti Karahanlılar.....	96
Karahanlıların Esbâb-ı Zaaf ve İnhitâtı	97
Karahanlılarda Devletin Usul-i İdaresi: Şarkî ve Garbî Olmak Üzere İkiye İnkisamı	97
Karahanlıların Siyaset-i Diniyeleri: Hilâfete Merbutiyet ve Ehl-i Sünnet Taraftarlığı	97
GAZNEVİLER DEVLETİ.....	100
Sâmânî Devletinde Türk Köleleri ve Alp Tekin	100
Gazne Şehri.....	100
Sübük Tekin[Sebüke Tekin]'in Gazne Şehrini Zabtı.....	100
Sâmânîler ve Gaznevîler	101
Sâmânîlerin İnkırazı ve Mahmûd'un Horasan'da İstikrarı	101
ANADOLU TARİH-İ DİNÎSİNE MEDHAL	102
OĞUZ TÜRKLERİNİN TARİH VE ETNOLOJİSİ	102
Oğuz Türkleri: Lisân ve Etnolojilerine Bir Nazar.....	102
Oğuzlar: Eski Tu-kıyu Heyet-i Müttehidesine Mensubdurlar	102
Oğuzların Garba Muhaceretleri ve Coğrafi Sahaları	103
Oğuzların İbtidai Dinleri [ve] Bunlar Arasında Hristiyanlığın İntişarı	104
Oğuzların İslâmiyet Dairesine Girmeleri.....	106
Karadeniz Şimâlinde Geçen Uzlara Akıbeti.....	108
Şimalî İran, Cenubî Kafkas, El-Cezire, Şimalî Suriye Anadolu Sahalarının Türkleşmesi.....	108
Oğuzların Taksimatı, Ongonları, Sükûk [Süğük]'leri, Tamgaları	109
Bugünkü Oğuzlar.....	1101

SELÇUKÎ İMPARATORLUĞU	113
İslâm Tarihinde Selçukî İmparatorluğunun Mânâ-yı	
Teessüsü.....	113
Türklerin Kurdukları İlk İslâmî İmparatorluk.....	113
Selçukîlerin Mebâdisi: Selçuk Sübaşı.....	114
Selçuk Sübaşı ve Sâsânîler	115
Sâmânîler, Karahanîler ve Gaznevîlerin Selçukîlere Karşı	
Siyasetleri	115
Selçukîlerin Ali Tekin'e Mağlubiyetleri ve Maveraünnehir'i	
Terkleri	116
Horasan'da Gaznevîlerle Muhârebât ve Nişabur'da Tuğrul'un	
İlân-ı Saltanatı	117
Selçukî Sultanlığının Ani İnkişâfı: İran, Harezm, Azerbaycan	
ve Irak-ı Acem Fütûhâtı	119
Tuğrul Beyin Bağdat'a Gelişi Âl-i Büveyh'in İnkırazı ile	
Hilâfetin Selçukî Nüfûzuna İnkıyâdı	120
Alp Arslan'ın Saltanatı: Şirvan, Gürcistan, Ermenistan	
Fütûhâtı	121
Anadolu Fütûhâtının Başlangıcı: Malazgirt Meydan	
Muharebesi	121
Melikşah Devrinde Selçukî İmparatorluğu'nun Azâmeti ..	122
Verâset Kavga-ları ve Büyük Selçukî Saltanatının	
Parçalanması	122
Melikşah'ın Halefleri.....	123
Sultan Sancar ve Horasan Selçukîleri	125
Sancar'dan Sonra Selçukî Saltanatı	130
Ehl-i Salîb Harblerinde Bağdat Halifelerinin Atalet ve	
Hamiyyetsizlikleri.....	131
Selçukîler Devrinde Hayat-ı Diniye.....	132
Selçukîlerin Abbasi Hilafetine Karşı Siyasetleri	132
Selçukîlerin Siyaset-i Mezhebiyeleri: Sünnîliğin ve	
Hanefîliğin Galebesi	134

Tuğrul'un Safvetinden İstifade Eden Amidü'l-Mülk'ün İfsâdâtı	135
Şîî-Batınî Cereyanlarına ve Alamut İsmailîlerine Karşı Selçukîlerin Siyaseti	136
Selçukîler Devrinde Türkmenler Arasında Mezhebî Cereyanlar ve Eski An'anelerin Tesîri.....	140
Kavmî Türkmen An'anelerinin Müfrit Şîî Telâkkileriyle İmtizacı	141
MENŞELERİNDEN SELÇUKÎLER DEVRİNE KADAR TASAVVUF CEREYANI	144
Sûfilîğin İnkişâf ve İntişârı	145
Türkistan'da Sûfilîğin İntişârı; İlk Türk Sûfileri.....	146
Hoca Ahmed Yesevî ve İlk Türk Tarikatı.....	147
Yesevîliğin Husûsiyetleri, Türk Âlemindeki Ehemmiyeti ve Saha-i İntişârı.....	148
Selçukîlerin Sûfilere Temayülleri: Sancar'ın Yusuf Hemedanî ve Gazalî'ye İltifatı	149
Göçebe Oğuzlar Arasında Batınî Tariklerinin Taammümü	149
Batınî Esaslarını Hamil Tarikatların Teşekkülü: Kalenderîye.....	150
Haydariye Tarikatı: Bir Türk Tarafından Tesisi ve Türkler Arasında İntişârı.....	151
UMUMÎ İNDEKS	153

HARİTALAR

1. Kable'l-Milat Üçüncü Asırda Asya'da Türkler	16
2. Milâdî 6-8 İnci Asırda Asya'da Türk Zümreleri	25
3. Emevîler Zamanında İslâm İstilâsı Sahaları.....	74
4. İran Selçukîluları Zamanında Abbâsî Halifeliği.....	129

ÖN SÖZ

Türkiye’de XX. yüzyıl Türklük Bilimi alanında yetişmiş en büyük âlim olan M. Fuad Köprülü’nün istifade ettiği, değerlendirdiği ve incelediği kaynaklara ulaşmak bir yana, onun kendi makale, tebliğ ve kitaplarına ulaşmak dahi günümüz araştırmacıları için büyük bir problemdir. Bu yüzden Türklük Bilimi alanında çalışan bizler, AKÇAĞ yayınlarının başlatmış olduğu bu büyük âlimin külliyâtını yayınlama teşebbüsünü büyük bir heyecanla karşıladık. Hocanın külliyatından bize de “Anadolu’da İslâmiyet” ve “Türk Tarih-i Dînîsi” adlı eserlerini hazırlama görevi verildi.

“Anadolu’da İslâmiyet”, Berlin Friedrich Wilhelms Üniversitesi öğretim üyelerinden Franz Babinger’in 1921 eğitim-öğretim yılının açılışında vermiş olduğu “Der Islam in Kleinasien” adlı dersin “Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft” adlı dergide makale olarak basılması ve bu makalenin Râgıp Hulûsi tarafından “Darü’l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası’nda “Anadolu’da İslâmiyet” adıyla tercüme edilip yayımlanması üzerine, Köprülü Hocanın kaleme aldığı tenkidî makaledir. Köprülü, söz konusu tenkidî cevabını “Anadolu’da İslâmiyet, Türk İstilâsından Sonra “Anadolu Tarih-i Dînîsine Bir Nazar” ve “Bu Tarihin Menba’ları” adıyla “Darü’l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası”nda seri hâlde yayımlamıştır. Daha sonra söz konusu makale bir bütün hâlinde ayrı basım olarak da verilmiştir.

Köprülü’nün kısaca “Anadolu’da İslâmiyet” olarak adlandırabileceğimiz bu makalesi okunduğu zaman “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserinin devamı niteliğinde olduğu görülecektir. Aynı zamanda bu makalesinin daha sonraki dönemlerde yazdığı “Bektaşîlik”le ilgili makalelerinin de başlangıcı olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

“Türk Tarih-i Dînîsi” adlı eseri ise talebeler tarafından tutulmuş notların bir araya getirilmesi neticesinde oluşturulmuştur. 1925 (1341) yılında taş basma olarak basılmıştır. Köprülü’nün bu eseri, dinler tarihi ve özellikle de Türk din tarihi hususundaki çalışmalarının hülâsası niteliğindedir. Hoca, ne yazık ki, bu eseri üzerinde bir daha duramamıştır. Eseri okuyunca, “Türk Tarih-i Dînîsi” adlı bu eserin, esasında, Hocanın yazmak istediği Türk din tarihiyle ilgili eserin ilk hâli intibaina vardık.

Türk Tarih-i Dînîsi adlı bu eserde, başlangıcından 750 Hicrîye kadar olan dönemdeki Türklerin yaşayışları, tarihleri, dinî itikatları ve tarikat yapılanmaları ele alınmıştır. Eserin devamında “Anadolu’da İslâmiyet” adlı makalesi, 7. bölümü hariç olmak üzere, yer almıştır.

Metinleri verirken orijinal yazılışlarını korumaya gayret sarf ettik. Yalnız özel isimler haricindeki kelimelerin yazılışını bugünkü imlâ ile vermeye çalıştık. Köşeli parantez içindeki ifadeler bizim tarafımızdan eklenmiştir. Köprülü, “Anadolu’da İslâmiyet”in bölümlerini 1, 2, 3, 4, ... gibi numaralarla vermiştir. Biz metni okuduktan sonra bu bölümleri başlıklandırmaya çalıştık. Bunları köşeli parantez içinde verdik. Hoca, yabancı özel isimleri okunuşlarıyla yazmış; biz onları orijinal yazılışları ile yazdık. Meselâ; “Şavan” “Chavannes” gibi. Ayrıca, galat-ı meşhur olan Cüneyd-i Bağdadî, Süfyan-ı Servî gibi isimlerin tamlamalarında değişiklik yapmadan; galat-ı meşhur olmayan tamlama gibi duran diğer kelimeleri de olması gerektiği gibi yazdık.

Eserlerin bilgisayar ortamına aktarılmasında bölümümüz araştırma görevlilerinin yardımlarını gördüm. Kendilerine teşekkürü borç bilirim.

Doç. Dr. Metin ERGUN

BİRİNCİ MEBHAS

İSLÂMİYETTEN EVVEL TÜRKLER

Orta Asya Yaylası:

Türklerle uzun asırlar bir faaliyet sahnesi olan *Orta Asya* yaylası, *Sibiryâ*'nın cenûbundan *Himalaya* dağlarına, *Ural* nehrinden *Balkaş* gölüne *Hazar Denizi*'nden *Çin*'e kadar imtidâd eder.

Baykal'ın şark sahilinden *Pamir*'e kadar Asya'nın bu kısmını şimâl-i şarkîden cenûb-ı garbîye doğru kat' eden dağlar silsilesi; bunu başlıca iki büyük havzaya ayırır. *Pamir* yaylasının yan taraflarındaki sular *Sind*'e ve cenûb denizlerine akar. Şimalde *Altay* dağları, cenûbda buna muvâzi olarak *Tanrı Dağları*: *Tiyan Şan*; aralarında ise geniş bir geçit vardır. *Pamir* yaylası iki silsilenin teşkil ettiği zâviyenin cenûb tarafıdır. Türklerin *Niçû*: *İnci* dedikleri *Sir-Derya*, diğer isimleriyle *Seyhun* veya *Yaksart*, *Aral Gölü*'ne karıştığı gibi, *Altay* ile *Pamir* arasından geçen *Ceyhun*, Türklerin tâbirince *Öküç* veya *Amu-Derya* veyahut garb coğrafyacılarcınca *Oksus* nehridir, yine aynı yerde akar.

Kable'l-Milat Üçüncü Asırda Asya'da Türkler

Ziraat ve İskâ-yı Arazi, Hayvanât ve Nebatât:

Türkler, eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır eker; asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi.

Araziyi sulamak için pek çok arklar açmışlardı. *Fergana* ve yukarı *Seyhun* tarafları (1200) yıl evvel kesif ormanlık iken bugün çıplaktır.

Evvelce, bütün *Maveraünnehir* iklimi *Seyhun* yukarısına müşabihdi. *Tanrı Dağı*'nın şimal tarafları *Himalaya* vadileri; çam, söğüt, kavak, kayın ağaçlarıyla mestûrdur. *Selenga*, *Orhon*, *Tolga* nehirleri ormanlık araziden geçer. Daha şimalde *Lena*, *Yenisey*, *Obi* nehirleri boyunca çayırlar, ormanlar, sular ve karlı çukurlar imtidâd eder.

Baykal'ın garb ve *Altay*'ın şimal taraflarından *İdil*: *Volga*'ya, *Kafkasya*'ya, *Don* nehrine kadar Türklerin “bozkır” dedikleri stepler vardır. *Orta Asya*'nın muhtelif yerlerinde sürülerle ahulara, yabani atlara, parsılara, vadilerde ve göl kenarlarında geyiklere, kuğu kuşlarına, *Pamir*'in en alçak yaylalarında “Yak”lara, *Tibet* yaylasından gelme boynuzları burmalı “Argal” denen koyunlara rast gelinir.

HİYONG-NULAR VE YÜE-ŞİLER

(*Kable'l-Milât Üçüncü Asır*)

Milâttan evvel üçüncü asırda henüz siyasi vahdetini te'min edememiş olan *Çin*'in şimal sahasında hâkimiyet te'mini için iki rakip kuvvet yek diğeriyle çok şiddetli bir surette çarpışıyordu. Bunların biri Çinlilerin Hiyong-nu dedikleri “Kon: Koyun” Türkleri, diğeri de yine Türk cinsinden olmaları pek ziyade me'mul olan Yüe-şiler idi.

Kable'l-milat on üçüncü asırda bir devlet teşkil ettikleri mervi olan Hiyong-nuların mebadisi hakkında sarîh malûmatımız yoktur. Yalnız şu kadar biliyoruz ki, bunlar göçebe idiler.

Hiyong-nuların Coğrafi Sahası ve İstiklâlleri

(*K.M. üçüncü asrın ikinci nısfında*)

Ve hâkimiyetlerinin sahası *Çeli*'den *Barköl*'a kadar uzanıyordu. İyi süvari, pek mâhir okçu olan bu Türkler, *Çin* memleketlerine sık sık akınlarda bulunuyorlardı.

Nihayet kable'l-milat üçüncü asrın ikinci nısfında bu göçebeler, kuvvetli bir hey'et-i siyasiye teşkil ettiler ve (kable'l-milat 315)'te Çinliler general **Mung Ti-yen** vasıtasıyla bunlara karşı meşhûr sedd-i kebîri inşa veya itmam ettiler.

Yüe-şilerin Coğrafi Sahası ve Hiyong-nulara Karşı Mağlûbiyet ve Muhâceretleri

İptidaları, Hiyong-nuları kendi hükümleri altında tutan Yüe-şiler, bugünkü *Kansu* vilâyeti dâhilinde oturuyorlardı. Hiyong-nular, iptida üçüncü asrın sonunda ikinci defa yine (K.M. 177)'te bunları mağlûp ettiler... Asıl memleketleri olan *Kansu*'dan bu suretle kovulmuş olan Yüe-şiler (K.M. 165)'de *Gobi*'nin şimalinde *Koça*'ya geçtiler ve o esnada *İli* havzasın-

da bulunan Vusunları mağlûb ettiler. Yüe-şiler bu esnada “küçük” ve “büyük” diye ikiye ayrıldılar.

Yüe-şilerin İnkısamı ve Büyük Yüe-şilerin Kaşgar’ı İşgali (K.M. 163)

Küçükler, Tibetlilerle karıştı; büyükler ise Sakaları yerlerinden çıkararak *Kaşgar*’ı işgal ettiler. (K.M. 163). Lâkin Vusunları himaye eden Hiyong-nuların hücumları karşısında burada da tutunamayıp önlerindeki Sakaları kovarak *Ceyhun*’un cenubundaki *Ta-hiya* memleketine kadar geldiler ki, buranın merkezi de *Lan-şe* şehri idi.

Alman müsteşriki **Fon Lukuk** gibi birçoklarının “Ariyyü’l-asıl” addettiği Sakalar, *Hind*’in şimal-i garbisine iltica ederek *Sind* ve *Pencap*’ı işgal ettiler. Ve sonunda Yüe-şilere karıştılar. Yüe-şiler ise fütühata devam ederek (K.M. 120) senesinde *Orta Asya*’daki Yunan hâkimiyetine nihayet verdiler. Bu suretle **Büyük İskender**’in oradaki muzafferiyetlerinin maddi semereleri ortadan kalkmış oldu.

Yüe-şilerin Orta Asya ve Hint İstilası ve İzmihlâlleri (*Milâdî Beşinci Asır*)

Bir aralık *Keşmir*’i de işgal eden Yüe-şiler, yavaş yavaş *Hind*’teki hâkimiyetlerinin yerli prensler eline geçtiğini gördüler...Ve beşinci asr-ı milâdîde Ak Hunların istilâsı ile ortadan kalktılar. Bunların *Asya* tarihindeki rolleri fevkalâde mühimdir.

Yüe-şilerin Asya Medeniyet Tarihindeki Roller ve Irkî Mahiyetleri

Tohar, Tahar veya *Hint* İskitleri denilen bu Yüe-şiler sayesinde Budizm dini *Çin*’e ithal edildi; Alman müsteşriki **Fon Müller** âhiren bunların yazılarını da elde etti. Mümaileyh, bu

yazılara istinaden bunların Türk olmadığını iddia ediyorsa da, bu yazıların *Hint-Avrupaî* [lisan] zümresine mensup olması bunu ispata kâfi değildir. Çünkü, çok daha muahhar zamanlarda, Anadolu Selçukîleri meselâ, resmî lisan olarak “Farisi”yi kabûl etmişlerdi. Esasen **Zaburofski** gibi birtakım âlimler -daha bu yazıların keşfinden evvel- tarih ve antropoloji tedkikatına istinaden bunların ırken Türk olduklarını ve hatta *Orta Asya*’nın Türkleşmesinde çok büyük bir vazife ifa ettiklerini söylemişlerdi.

Hiyong-nu Türkleri ve Hakan Mete

Hiyong-nu Türkleri Çinlilerle asırlarca muharebelerde bulundular. **Mete** nâmındaki hükümdarları zamanında kuvvet ve şevketleri en yüksek dereceye çıkarak *Asya*’nın en kuvvetli devleti oldular. **Mete**’ye şiddetle düşman olan *Çin* müverrihleri onun ne kadar doğru, âlicenap, yalnız teba’sına değil düşmanlarına karşı bile şefkatli ve merhametli olduğunu söylerler.

Hunlar Hiyong-nulardandır

Lâkin milâdî birinci asırdan itibaren bu büyük devlet sarsılmaya başladı; Çinlilerin mütemadi hücumları karşısında garba doğru çekilerek Hun nâmı altında cihan tarihinin cereyanı üzerinde büyük tesirler yaptılar. Profesör **Hert** tarafından yapılan etraflı tetkiklerden sonra Hunların Hiyong-nulardan ayrılmış olduğu ve Hiyong-nuların ise Türk, Moğol, Fino-Oguryan cinslerine mensup muhtelif kavimlerin teşkil ettikleri siyasi bir heyet-i müctemia sayılabileceği sarih surette tebeyyün etmiştir. Mamâfih, bu heyet-i müctemianın siyaseten ve ırken en ehemmiyetli unsuru şüphesiz ki Türklerdi.

ATİLLA VE HUNLARIN İSTİLÂSI, KAVİMLER MUHACERETİ

(Milâdî 4-5'nci Asır)

Hunlar milâdî dördüncü asrın ikinci nısfında başlıca iki büyük şubeye ayrıldılar. Cenuptan Çinlilerin ve şarktan Tunguzların muhacematıyla bu asr-dîde saltanat yıkıldıktan sonra, düşman esaretini kabul etmek istemeyen bu göçebelerin garba doğru bir muhacereti başlamış; ve takip ettikleri muhaceret yollarının ayrılığî onları ikiye ayırmıştı. Muahharan **Atilla** tarafından sevk ve idare edilen muazzam bir kitle garba, *Avrupa*'ya doğru, önündeki akvâmı sürüp yerlerinden çıkararak ilerledi. Bunların takip ettikleri yol *Aral*'la *Hazar* denizinin şimalinden geçerek bugünkü *cenubî Rusya*'yı ve *Karadeniz* şimal memleketlerini teşkil eden havzaya doğru imtidat eden büyük "bozkırlar" hattıdır ki: *Orta Asya*'nın şark havzasından garbdaki münhat "bozkırlara" inmek isteyen ra'i kavimlerin takip ettikleri bu yol, bugünkü *Çungarya* arazisinden ve *Gök Dağ* ile *Altay* silsilesi arasındaki büyük geçitten geçer.

Volga, *Don*, *Dinyeper*, *Dinyester* sahalarındaki birçok barbar kavimler, Hun istilâsı önünden kaçıp kurtulmak için Roma İmparatorluğu arazisi üzerine atıldılar. Muahharan **Atilla** idaresindeki Hunlar, bugünkü *Macaristan* ve *Cermanya*'yı çiğneyerek *Şalon*'a kadar ilerledilerse de Romalılar, Vizigotlar, Franklar, Burgutlardan mürekkep müttehit bir ordunun karşısında mağlup olarak çekildiler (M. 451).

HUNLARDAN EVVEL ŞARKÎ AVRUPA BOZKIRLARINDAKİ TÜRK ŞUBELERİ

Hazarlar ve Kumanlar

Şarkî Avrupa bozkırlarında Hunlar gelmeden evvel yine Türk cinsinden Kumanlarla Hazarlar bulunuyordu ki, bunlar, bu bozkırların şark taraflarında *Azak* deniziyle *Hazar* Denizi arasındaki sahada idiler. **Pelin** daha milâdî birinci asırda *Kafkas* dağlarının şimalini Kumanya olarak göstermektedir. İşte bunlar da *Şarkî Avrupa* steplerindeki sair Fin, Slav, Cermen kavimleri gibi Hunların taht-ı hükmüne girdiler. Fakat **Atilâ**'nın vefatından sonra, bu göçebe imparatorluk veraset harpleri yüzünden çok devam edemeyerek dağıldı. Bunu teşkil eden kavimlerden bir kısmı tekrar bozkırlardaki ra'iyane hayata döndü. Diğer bir kısım da garba doğru devam eden muhareret-i akvam harekâtına iştirak etti. Mamafih müteakib asırda Bizans İmparatorluğunun bu muhtelif Hun bakiyeleri ile birçok münasebâtına tesadüf ediyoruz.

AK HUNLAR VEYA EFTALİTLERİN ORTA ASYA'DAKİ DEVLETLERİ

(Milâdî 5-6'ncı Asır)

Ak Hunlar veya -Eftalitler ki Arap müverrihleri bunlara Haytal: Hayâtala derler- nâmı altında ma'rûf diğer zümreye gelince bunlar, *Aral* gölünün şarkındaki *Sir-Derya* ve *Amu-Derya* havzalarından *Maveraünnehir* ve *İran*'a müntehî yolu takiben ilerleyerek *Kâbil*'deki Kuşanlar Devletini, Kandahar hükümetini mahv ve Sâsânî hükümdarı **Firûz**'u da (484)'de mağlûp ederek *Orta Asya*'da muazzam bir devlet teşkil ettiler. Bugünkü *Feyzâbâd* şehrinin şarkına tesâdüf eden *Bedahşan* bunların pâyitahtları idi. Sâsânîlerin zaafından istifade ederek *Horasan-ı Şarkî*'nin şimal cihetini, yani, *Toharistan* sahasını elde eden bu "Eftalitler," *İran* sahasına sık sık akınlarda bulunuyorlardı.

“Eftalitlerin Nûşirevân-ı Âdil Tarafından Maveraünnehir'e Tardı ve Tu-kiyular Tarafından İnkıraza Uğratılmaları

Sâsânî hükümdarı **Nûşirevân-ı Âdil**, bunların muhâcemâtini men ile kendilerini *Maveraünnehir* sahasına sürdü. Mamafih Eftalitler orada da uzun müddet istiklâllerini muhafazaya muvaffak olamadılar. Evvelâ şarktan gelen Cücenlerin hücumlarıyla zaafa uğradılar. Muahharan *İran* hükümdarı ile müttelik olan Garb Türkleri -ki *Çin* tarihlerinde Garp Tu-kiyuları diye ma'rûfturlar- tarafından *Seyhun* ve *Ceyhun* havalisinde bir asırdan beri devam eden hâkimiyetlerine nihayet verildi.

Tu-kiyu Yani Türk İmparatorluğunun Teessüsü ve İnkişafı (Milâdî Altıncı Asır)

Çin tarihlerinin Tu-kiyu -Çince'de "r" harfî olmadığı cihetle bu Türkten başka bir şey değildir- namı altında kayıt ve haklarında uzun ma'lumat verdikleri Türkler, eski Hiyong-nu heyet-i müctemiâsının bakayasındandır ve "Türk" adını ilk defa umumî isim olarak alanlar da işte bunlardır.

Bu Türkler, milâdî beşinci asırdan sonra yavaş yavaş kuvvetlenerek altıncı asırda büyük bir ehemmiyet kazandılar. Ve "İlhan" lâkabını alan **Tuman** (Milâdî 552)'in evlâdından **Mokan Han** zamanında *Kore Körfezi*'nden *Hazar* denizine kadar *Gobi Çölü* de dâhil olduğu hâlde bu Türklerin eline geçti. İşte bu sırada *Seyhun* ve *Ceyhun* etrafındaki memleketlerde Eftalit Türkleri vardı; Tu-kiyular onları mağlûp ettikten sonra Sâsânîlerle münâsâbâta giriştiler ve **Nûşirevân-ı Âdil**'le beraber Eftalitleri tekrar yeniden mağlûp ve muzmahil ederek yavaş yavaş *Maveraünnehir*'i elde ettiler.

Milâdî 6-8 İnci Asırda Asya'da Türk Zümreleri

Tu-kiyu Denilen Türklerin İnkisâmı: Şark Türkleri İnkıraz ve İhyaları

(Milâdî 630-744)

Tu-kiyular daha ilk zamandan beri “Şarkî” ve “Garbî” olmak üzere ikiye münkasimdiler; fiilen mevcut olan bu ayrılık (milâdî 582)’den sonra siyasette de tahakkuk ederek Şark Türkleri ve Garp Türkleri nâmiyle iki ayrı devlet teşkil etti. Şark Türkleri devleti bu ayrılıştan yarım asır sonra Çinlilerin tecavüzleri ile munkarız oldu (milâdî 630). Fakat **Kutlug Han**’ın himmetiyle *Çin* boyunduruğu def edilerek devlet yeniden kuruldu.

Orhon Kitabeleri: Suret-i Keşfi ve Tarihî Ehemmiyeti

Türklerin en eski kitabeleri olarak bildiğimiz ve Türk lisanının en eski numunesi olmak itibariyle fevkalâde kıymetli olan Orhon kitabeleri (M. 764)’de kat’iyyen inkıraz bulan bu Şark Türklerine aittir. *Moğolistan*’ın şimal-i şarkî sahasında *Baykal*: *Baygöl*’e akan *Selenga* nehrine tâbi *Orhon* vadisindeki bu iki âbideden, eski *Çin* menba’ları ve Moğollar devrindeki Acem müverrihleri bahsediyorlarsa da, on dokuzuncu asırda bunları ilim âlemine tanıtmak şerefi *Rusyalı Yadrintsev*’e nasip olmuş ve Finlandiyalılarla Ruslar, muhtelif ilmî heyetler göndererek bu hususta pek mühim ve uzun tedkikâta bulunmuşur.

Tanıdığımız en eski Türk harfleriyle yazılmış olan bu kitabelerden biri, hakanın biraderi olup (m. 731)’de ölen kahraman **Kül-Tigin** namına 732’de, diğeri de 734’de ölen hükümdar **Bilge Hakan** namına 735’te dikilmiştir.

Şark Tu-kiyuları Üzerinde Çinlilerin Siyasî ve Medenî Nüfûz ve Tesirleri

Kül Tigin’in vefatı üzerine şark Tu-kiyularının metbû-ı makamında olan Çin İmparatoru, yekpare bir sütûn üzere bir

ölünün vekayîinin yazılmasını ve Türklerde âdet olduğu vechile heykelinin ve namına “bark: türbe” yapılmasını emredererek sarayına mensûp altı ma’rûf sanatkârı bu işe memûr etmişti. Kezalik hakanın vefatı üzerine de, eski Türklerde âdet olduğu vechile, taziye için memûr’i mahsûs gönderdiği gibi, türbe inşasını ve rekz edilecek sütunun yazılmasını da emretmişti. İşte bundan dolayı bu âbidelerde Çince kitabeler dahi vardır ki, buradaki Türk harflerinin kırâati bu sayede mümkün olmuştur.

Garb Tu-kiyularının Bizans ve İran İle Münasebetleri ve Asya’nın Umumî Medeniyet Tarihindeki Mevkileri

Garb Tu-kiyularına gelince; bunlar milâdî altıncı asırda Asya’nın vâsi bir sahasında hükümrân olarak yalnız Çinlilerle değil, Sâsânîlerle, Bizanslılarla da mütemadî sûrette siyasî ve iktisadî münasebatta bulundular. *İran* ve *Bizans* saraylarına sefâret heyetleri gönderdikleri gibi oradan gelen heyetleri de kâbul ettiler. İşte bu sayede, *Bizans* menba’ları bize bunların medeniyet itibariyle epey yükselmiş olduklarını pekâlâ gösteriyor.

Asya’nın umûmî medeniyet tarihi noktasından bunların gördükleri vazife pek mühimdir: Garp Türkleri takriben bir asır kadar *Altay*’dan *Volga*’ya, *Tabargatay*’dan *İndüs: Sind*’e kadar *-Şarkî Avrupa* stepleri de dâhil olmak üzere- dağınık kabileleri kuvvetli bir hâkimiyet-i siyasiye altında birleştirerek, o zamana kadar nihayetsiz karışıklıklara me’va olan bu sahada bir dereceye kadar nizâm ve âsâyîşi temin ve muhafaza ettiler ve işte yine sırf bu sayede *Çin, Hint, İran, Bizans* arasında manevî mübadeleler icrâsı kabil oldu. Meselâ Sâsânî medeniyeti mahsûllerinin ta Japonya’ya kadar gidebilmesi sırf bu sayededir.

Mazdeizm, Budizm ve Hristiyanlığın Çin'e Duhûlü Bu Sayede Olmuştur

Bundan daha mühim olarak, ticaret mallarından başka bir takım fikirler ve itikatlar da bu kervan yollarından kolayca geçip gidiyordu. Muhtelif seyyahların ve Budist hacılarının *Asya*'nın bir ucundan öbür ucuna kadar gidebilmeleri Mazdeizm ile Hristiyanlığın *İran* ve *Orta Asya* sahalarından geçip *Çin*'e girmesi, Budizmin *Hind* sahasını atlayarak *Çin*'e kadar intikali ve *Asya*'nın şark sahasının kuvvetlenip inkişaf edebilmesi işte hep bu sayede oldu.

ŞARKÎ TÜRKİSTAN'DA UYGUR DEVLETİNİN TEESSÜS VE İNKİŞAFI

(Milâdî 8'nci Asır)

Tu-kiyu Devleti, Uygur namı altındaki Türklerin muhacematı ile yıkıldıktan sonra Türk istiklâli başlıca Uygur Devleti tarafından muhafaza ve Türk harsı onlar tarafından i'lâ edildi. Fi'lhakika, eski Hiyong-nular bekayasından olan bu Uygurlar milâdî sekizinci asırda lâyıkiyla kuvvetlenerek, asıl *Türkistan*'dan başka, *Moğolistan*'ın bir kısmı ile *Çin*'in *Kansu* eyaletini dahi ihtiva eden kuvvetli bir devlet kurdular.

Uygurlarda Irk ve Lisân

Alman müsteşriki **Fon Lukuk**'a göre bunlar, İskit: İranî Türk ânâsırından mürekkep, fakat Türkleşmiş bir ırk-ı halita idi.

Lisanlarına gelince; Tu-kiyularinkine pek yakın bir Türk lehçesi idi. Yüksek bir seviye-i medeniyeye çıkan ilk Türk zümresi bunlardır.

Uygur Payitahtı Olan Karahoço'da Dinî Müesseseler

Bunların payitahtı olan *Karahoço* şehri mabetlerden, makberelerden mürekkep dinî ve mukaddes bir şehirdi. Son yirmi sene zarfında *Avrupa* âlimlerinin himmetleriyle buralarda mühim hafriyat yapılarak bu harabeler meydana çıkarılmıştır. Oradaki mabet harabelerinden birinin milâdî beşinci asra aidiyeti sarahatle tayin edilmişse de diğer birçoklarının zamanı henüz kolaylıkla anlaşılamıştır.

Bu mabedlerin duvarları dinî manzaralar arz eden "fresk"ler, yani duvar nakışlarıyla müzeyyendir ki bunlardan bazıları, elyevm *Avrupa* müzelerindedir.

Burada Duvar Nakışları, Kitaplar, Heykeller, Minyatürler, Hülâsa Yüksek Bir Medeniyete Delil Olan Bakiyeler Bulunmuştur

Uygurların medeniyet merkezi addedebileceğimiz *Karahoço* havalisinde *Avrupa* ilmî heyetleri tarafından yapılan hafriyat neticesinde orada, eski bir Türk medeniyetinin mevcudiyet-i kat'iyesini gösteren birçok yazma kitaplar, sanat eserleri, heykeller, minyatürler, çiniler, kumaş parçaları ele geçmiştir. Orada bizzat hafriyat icra' etmiş bir Alman âlimi diyor ki:

“Bu yağmursuz ve kumluk kıtada asırlarca örtülü kalmış olan muazzam binalar, heykeller, duvar resimleri, canfes ve kâğıda tersim olunmuş tasvirler, kitaplar, zengin bir edebiyat bakiyeleri burada âli bir medeniyetin vücuduna kat'i şahitlerdir”.

Filhakika *Karahoço* şehrinde muazzam ve hayret-efza bir medeniyet vardı. *İngiltere, Fransa ve Almanya*'da yok iken, güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan cedleri ile Türkler çok iftihar edebilirler. Hurûfâtı güzel, yazılışı mükemmel olan bu kitapların tahririnde türlü türlü renkler kullanılmıştır. Kitaplar kâğıt ve deriye yazılmıştır.

Derileri, şimdi kullandığımız güderi eldivenler gibi ince ve naziktir. Sahife kenarlarına kemâl-i itina ile kitabeler çizilmiş, sahife başlarına tezyinât ve tesâvîr tersîm olunmuştur. Bu kitaplardan o zaman Türklerinde bedayi-i hüsnün çok yüksek bir derecede olduğu anlaşılıyor.

Renkler dâimâ âhenkdâr bir imtizaçla kullanılmıştır. Bu kitaplarda hatta tenkît usulü de mevcuttur.

Budist Olan Uygurların Maniheizm Dinini Kabûlleri

Bu Uygurlar milâdî sekizinci asır ortalarına kadar Buda dinine tâbi idiler. O esnada Uygur Hanı olan **Bukuk Han [Böğü Han]** -Hristiyanlıkla Zerdüştiliğin imtizacından hasıl olan- Maniheizm dinini kabûl edince, kibâr-ı halk ile beraber ahalinin mühim bir kısmı da ona ittibâ ettiler.

Hristiyanlık burada ancak yedinci asırdan itibaren biraz ehemmiyet kazanmıştı. İşte Uygurların asıl mesut ve müreffeh ve medeniyet itibariyle en yüksek ve faal devirleri Maniheizmin kabûlünden sonra başlamış ve yüz sene kadar devam edegelmiştir.

Kırgızların Hücumu ve Karahoço Şehrinin Tahribi

(Milâdî 483)

Milâdî dokuzuncu asır ortalarında Uygurların şevket ve kuvveti Kırgızların -yani yine diğer bir Türk şubesinin - hücumu ile mahvolarak, takriben 843'de, *Karahoço* şehri de tahrip edildi. Bilâhare, bu şehir yeniden yapılarak Uygur Devleti milâdî 14'ncü asır sonuna kadar az çok istiklâlini muhafaza edebildiyse de bir daha eski mevkiini alamamış ve **Çingiz** istilâsından sonra ise büyük Mogol İmparatorluğu dâhiline karışıp gitmiştir.

ŞARKÎ AVRUPA'YA TÜRK MUHACERETİNİN DEVAMI: AVARLARIN MUHACERETLERİ

Beşinci asırda Hiyong-nuların makamına kaim olan Cücen saltanatının *Moğolistan*'da inhidâmı üzerine vaktiyle Hunların geçtikleri yolu ta'kiben Avarlar garba doğru -yol üstündeki Fin akvamını ileri sürerek- geldiler. Ve altıncı asır bidayetlerinde *Tuna* şimâlinde göründüler. Bu asır ortalarında *Karadeniz*'in şimal sahilindeki Bulgarlarla daha şarktaki Hazarlar, velev ismen olsun Avarlara onlar da Tu-kiyulara tâbi idiler.

Bu yolu takiben Avarların arkasından Peçenekler ve onların arkasından da Uz:Guzlar, Bizans hudutlarına gelerek tâ Moğol istilâsına kadar *Şarkî Avrupa* tarihinde mühim roller ifa etmişlerdir.

Avarların Bizanslılarla Muhârebâtı

İşte *Tuna* ve *Sava* hattının şimalinde yerleşen Avarlar, *Karpatlar*'daki kuvvetli mevzilerinden *Balkanlar*'ı tehdide başladılar. Muhtelif Hun kabilelerinin Bulgar ve Slavların daima muhâcemâtından mütenebhih olan Bizanslılar kendilerine muhâsım olan bu Avarların, Hunların, Slav ve Bulgarların bir taraftan İranîlerin diğer taraftan muhâcemâtına karşı garp Tu-kiyuları ile ittifak akd ettiler (M. 568-569). Avarlar, bu asır esnasında *Tuna*'yı hatta *Balkanlar*'ı geçerek *Edirne*, *Selânik*, *Çatalca* hatlarına geldiler.

Bizanslılar, Hazar Türklerinin ittifakını kazanarak Sâsânî ordularını Hazar süvarilerinin yardımı ile mahvettikleri gibi, çevirdikleri dolaplarla bir taraftan Bulgar Hakanının, diğer taraftan Avarların teba'ası olan Slavların muhâcemâtı ile (M. 634-641) Avar Devletini munkarız ettiler.

Mamafih (M. 677)'de İslâm kuvvetleri Bizans surlarına hücum ettikleri esnada, bir kısım Avarlar da Slavlarla beraber *Selânik*'e kadar akın etmişlerdi.

Bulgar Türklerinin Azak Denizi-Karadeniz Arasına Gelmeleri ve Slavlaşmaları

Hunların inkırazından sonra, evvelce o hey'et-i müttefika içinde bulunan Bulgar Türkleri *Volga* ve *Ural* kenarlarını terk ile *Karadeniz*'le *Azak Denizi* arasında bulunan yerlere yayıldılar. Ve Slavlarla karıştılar. Bulgarlar, beşinci asr-ı milâdî niha-yetinde Ostro-Gotların boş bıraktıkları *Tuna* kenarında görün-düler.

O esnada -Bulgarlarla kavmî alâkaları bulunan- Hazarlar bozkırlar sahasının şark cihetlerinde yeniden hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Bulgarlar Slavlarla müştereken *Bizans* payitahtı-na hücum edecek *Ellad*'dan *Termopil* geçidine yürüyecek ka-dar cüret göstermişlerdir. Şark havalisinden kalkarak Bulgar-ların bulunduğu yerlere kadar gelen Avarlar bir aralık bunları hâkimiyetleri altına aldılar ise de milâdî 630'da Bulgar hü-kümdarı **Kubrat Han-(Kubrat)** tekrar kuvvetli bir devlet kur-du ve hatta Avarların inkirâzında mühim bir âmil oldu. Fakat, hükümdarın vefatında beş oğlu, devleti ve tebaayı aralarında taksim ettiler.

Bunlardan **İsperih [Asparuh]** maiyetindeki kabilelerle evvelâ *Dinyester* ve *Tuna* arasında yerleşti. Ve sonra *Misiya [Meziya]*'daki Slavları da tâbiyyetine alarak kuvvetli bir dev-let kurdu.

Lâkin, adetçe azlık olduklarından yavaş yavaş Slavlaştılar. Milâdî dokuzuncu asır esnasında bunlar kâmilen Slavlaşmışlar, hükümdarlarına verilen “Han” lâkabı da “Çar”a tehavvül et-mişti. Bu temessülde *Bizans*'tan gelen “Ortodoks” dininin de çok mühim tesiri olmuştur.

Şark-ı Şimaliye Çekilen Bulgarların İslâmiyeti Kabülleri

Kubrat'ın birinci ve ikinci oğulları maiyetinde kalan Bulgarlar muahharan Hazar Türklerinin kuvvetlenmeleri üze-

rine *Don* nehri havalisinden şark-i şimaliye doğru çekilerek oradaki Ogurlar arasına girmişler ve bir devlet kurmuşlardır. Arap ve Acem müverrihlerinin bahsettikleri Müslüman Bulgarlar işte bunlardır. Bunlar Türk tarihinin umumî cereyanında büyük bir mevki sahibi değillerse de, ilk evvel heyet-i mecmuaları ile İslâmiyeti kabul etmeleri itibari ile Türk ve İslâm tarihinde mevkileri vardır. Bu devlet, Moğolların istilâsına kadar devam etmiş. Bulgar Türkleri, sonra sâir Türk zümreleri ve pek az da Moğol unsurları ile karışarak Altın Ordu Devletinin teşekkülüne hizmet etmiştir.

Aşağıda biraz bahsedeceğimiz vechile, bugünkü şimal Türkleri, işte bunların ahfadıdır.

HAZAR TÜRKLERİ

Hazar Denizine kendi adlarını vermiş olan Hazar Türkleri, *Hazar Denizi* ile *Karadeniz* arasında ve şimdiki *Hacı Tarhan* sahralarında sakindiler. Milâdın üçüncü asrından beri ayrı bir hey'et-i siyasiye altında mevcudiyetini bildiğimiz Hazarlar, bir aralık Hunlara ve bir aralık da Avarlara daha doğrusu Avarların da metbû'ı olan ve altıncı asır zarfında *Volga* havzası da dâhil olmak üzere şarkî *Avrupa* stepleri hâkimiyetleri altında bulunan Garp Türklerine tâbi olmuşlardı.

Altıncı asırda Avarlara olan lafzî merbûtiyetlerinden kurtulmak üzere isyan ederek Avarların şarkta kalan bâkiyelerini de hükümleri altına aldılar. Kumanlar ise bu sırada tamamen Hazarların hükmü altına geçmiş ve isimleri adeta unutulmuştu.

Slavlar, İranîler, Bulgarlar: İslâmlarla Muharebât

Yedinci asır bidâyetinde Slavlarla harp ederek bunları şimale doğru sürdükten sonra, imparator **Herakliyus** ile müştereken İranîlerle (M. 627) ve müteakiben, *Volga-Kama* nehirleri arasındaki hem-ırkları bulunan Bulgarlarla harp ettiler.

Sekizinci asrın ilk nısfında cenuptan *Kafkasya*'ya giren İslâm orduları ile müteaddit harplerden sonra, *Kafkas* silsilesinin cenubundaki araziye bırakmaya ve ikinci asır bidayetlerinde (M.720)'den biraz sonra, payitahtlarını *Volga* mecra-yı süflasına naklederek orada birleşmeye mecbûr oldular.

Hazar Devletinin Ehemmiyet ve Nüfûzu

Şimâldeki Slavların mağlubiyetinden sonra Hazar Devleti büyük bir ehemmiyet almıştı; Türklerin, *Kuzgun Denizi* dedikleri *Hazar Denizi*'nden *Dinyester*'e ve *Kafkas* silsilesinin cenup eteklerinden, şimâle doğru vasi bir saha ona tabi olduğu

gibi *Don* ve *Buğ* nehirleri arasındaki Ogurlar *Kama*'ya kadar birçok Fin-Ural kavimleri ve Slavlar ona vergi veriyordu. *Kırım* yarım adası tamamen ellerinde idi.

Kıpçakların Muhacereti ve Hazarların Mağlubiyet ve İnkirâzı

Dokuzuncu asır ortalarında şarktan yeni bir Türk kitlesi Kıpçaklar, *Ural: Yayık* ve *Volga* arasındaki sahayı işgal ederek Peçenekleri yerlerinden çıkardılar.

Uz:Guz Türkleri ile müştereken Hazarları tazyîk eden ve bu istilâya karşı Hazarlar şiddetle müdafaa ettiler.

Kıpçak istilâsı üzerine hicrete mecbur olan büyük Peçenek kitleleri de Hazarların üzerine yüklenince bunlar, hem-ırları olan Ongar:On-Ogurlarla beraber mühâcimlere karşı müdafaaya mecbûr kaldılar. Lâkin, Ongar:Macarlar bu hücûmlara çok mukâvemet edemeyerek *Don* ve *Buğ* arasındaki memleketlerini terk ile garba doğru yürüdüler. Bu sûretle *Dinyeper*'in iki sahiline kuvvetli ve cenkçi Peçenekler yerleşti ki, *Şarkî Avrupa* tarihinde bunların büyük rolleri vardır.

Peçeneklerin hücûmu ile dokuzuncu asırda epeyce kuvvetten düşmüş olan Hazarlar, Rusların mütemâdi kuvvetlenmeleri üzerine büsbütün ehemmiyetlerini kaybettiler. Ve onuncu asır sonlarında yine Rusların darbeleriyle perişan oldular.

Son Hazar hakanı *Kırım*'a çekilerek Bizanstan yardım ümidiyle tanassur ettiyse de bir Bizans ordusu Ruslarla beraber ona hücûm ederek devletine nihayet verdi.

Şarkî Avrupa bozkırlarından *Bizans*'a doğru akan istilâ sellerini durdurmak hususunda Bizanslılara yardım eden ve *Kafkas* şimâlinde muntazam bir devlet kuran bu Hazarların imhâsında Bizanslılar ve Ruslarla beraber *Kafkasya*'yı istilâ eden Selçukî Türkmenlerinin de rolü olmuştur.

Hazarlarda Dinî Hayat ve Serbestî-i Edyân

Yüksek bir inkişâf-ı medenîye nail olan Hazarlar arasında İslâmiyet yedinci asır sonlarında intişâra başlayarak iki asır sonra kuvvetli bir mevki kazanmış ve Hristiyanlık dokuzuncu asırda buralara yayılmışsa (M.767) da Bizans tazyikâtından kaçan Musevîlerin tesiriyle dahil olan Musevîlik, diğer dinlere tefevvuk etmiştir.

Hakanlarla asilzâdegânın kısm-i küllîsi Musevî olmakla beraber, devlet “putperestlik” de dâhil olmak üzere dinleri serbest tanıyor ve esas vahdetini “millî vicdan”a istinâd ettiriyordu ki; bu hâl, yani bütün dinlere karşı müsâhelekârlık ve devletin vahdetini asıl “millî vicdân”a istinât ettirerek “cisma-nî” ve “ruhanî” işleri yekdiğerinden tamamen ayırmak siyaseti, eski Türk devletlerinin millî bir anânesidir.

Hazar Devleti müessesâtı ve ananâtı itibariyle Garbî Tukiyları, imparatorluğunun enkâzından doğduğu için serbestî-i edyân hususunda da ona ittiba’ı tabiidir.

İslâmiyetin lâyıkıyla takarruriyle “din,” devletin siyâsetinde mühim bir âmil hükmünü aldıktan sonra bile, Türklerin sâir dinlere karşı diğer Müslüman kavimlerden fazla müsâhelekârlık göstermeleri bu anânenin bir neticesidir.

İKİNCİ MEBHAS

KABLE'L-İSLÂM TÜRK MEDENİYETİ

Din ve Dinî Âyinler

Türkler, en eski zamanlarda müteferrik âşiretler şeklinde yaşarlardı. Sonraları müteferrik âşiretler birleşerek büyük kavmî zümreler ve bunlar da ittihâd ederek devletler vücûda getirir oldular.

Türklerde din, tabiâtıyla, içtimâî teşkilâtlarının mahiyetiyle mütenâsip bir şekilde tecelli ediyordu. Onlar, ayrı âşiretler hâlinde yaşadıkları zaman Totemizm dinine sâlik idiler.

Türklerde Totemizm

Esasen Totemizm, âşiretin daha küçük bir cüz-i vâhidi demek olan “Semiyye: Clan” dinidir.

Totem herhangi bir âşiret parçasının kehdisinin ceddi adettiği ve ismini aldığı nebât veya hayvanı mabut tanınmasıyla taayyün eder.

Türklerin avcılık devirlerine ait olan bu “Semiyye” teşkilâtında, semiyyeler totemlerinin etini yiyemezler, yalnız yılda bir defa bir nevi “hac” ayininden sonra onu kurban ederek yerlerdi.

İşte Türklerde uzun müddet devam eden “Sığır: Dinî sürgün avı; ve Şölen: Umûmi ziyafetler, bunun bakiyesidir. Tıpkı bunun gibi “Semiyye”nin fertlerine tahmil ettiği -meselâ birbirinin intikamını almak, “yas”ını tutmak gibi- birtakım dinî ve hukukî mecburiyetler vardı ki; bundan da “Yuğ:Matem” adlı diğer bir ayin daha çıkmıştır. Muahharan, Türkler başka dinlere girince bu eski dinî ayinler millî bir âdet hükmüne girmiştir.

Gök Tanrı ve Yağız Yer

Türklerde bundan başka yukarıda “Mavi Sema” ile aşağıda “Kara Yer” adlı iki dinî “umde” daha vardır ki, gerek eski Hiyong-nularda, gerek Tu-kiyularda buna rast geliyoruz. Bazı müdekkiklere göre, eski Türklerde Manizm, yani “ceddin ruhuna ibadet” dini de mevcuttu; eski Hiyong-nularda bunu gösteren mühim bir âdet vardı:

Senede bir defa *Lum-cim [Lung-Ç'eng]* şehrinde umumî bir içtima yaparak dedelerinin ruhuna, göğe ve yere kurban keserlerdi. Sonbaharda, çayırların ve hubûbâtın hâmisi olan mabûdlara ormanın etrafını devrederek “at” kurban ederlerdi. Muahharan Tu-kiyularda da bu kurbanlara, gök ve yer aknomlarına, “yir-sub:yer su” perilerine, cedleri addettikleri “kurt”un nâmına senede bir defa dinî merasim yapıldığına, yine senede bir defa “ruh-ı semâ”ya merasim-i mahsûsa ile ibadet edildiğine rast geliyoruz.

Devletin Teşekkülünden Evvelki Devirlerde Aile

Türkler, ayrı aşiretler hâlinde yaşarken, içtimâî aile yalnız “Semiyye”den ibaretti. Bu devirde karı, koca ve çocuklardan mürekkep heyetin hukukî bir mahiyeti yoktur.

Mâderî semiyye mevcût olduğu cihetle akrabalık ana cihetindendir ve bu itibar ile kadının mevkii büyüktür. Maınafih “semiyye”nin reisi, “ana” değil “dayı”dır. Erkek karısının “semiyye”sine bir hizmetçi gibi girerek “dayı”nın velâyeti altında çalışır; yahut, “ağırlık vermek” gibi bir suretle kendi serbestisini adeta satın alır. “Semiyye”nin fertleri arasında pek sıkı bir teşânût vardır. Toprak, meralar, ormanlar, hatta hususî evler “semiyye”nin müşterek malıdır.

Devletin Teşekkülünden Sonra Ailenin Tekâmülü

Münferit aşiretler birleşip de Türk İli, yani kavmî devlet teşekkül ettiği zaman bu eski “semiyye” teşkilâtından başka “ev,” yani ana, baba ve çocuklardan mürekkep heyet de içtimai aile mahiyetini aldı. Aile ocağında biri ceddin, biri ceddenin ruhu olmak üzere iki “Man” [Mana] mevcut olup, aile efradı bunlara ibadet ederler ve bunların namına yanan ateşi söndürmemeye çalışırlardı.

Kadının Ailedeki Ehemmiyeti

Bu devirde yalnız baba tarafı değil, ana tarafı da akraba addedilirdi. Ailenin velâyeti yalnız erkekte değil, erkekle kadının her ikisinde müştereken bulunurdu.

Binaenaleyh, ilk devirlerde bir erkek ancak bir kadın alabilirdi. Gerçi sonraki istilâ devirlerinde zevcelerin taaddüdü görülürse de Türk örfüne göre ailenin reisesi ilk zevcedir. Diğer kadınlara “kuma” derler; onlardan olan çocuklar bile resmen ilk zevcenin sayılır. Eski Türk devletlerinde emir-nâmelerin yalnız hakan namına değil, hakan ve hatun, yani zevcesi namına müştereken imza edilmesi, resmî içtimalarda hakanın hatundan ayrılmaması, hep kadının aile hayatındaki bu ehemmiyetinden dolayıdır.

Eski Türk Devleti

Türklerde ilk devlet, aşiretlerin birleşmesiyle vücuda gelen “il” dir ki, göçebe bir “medine: site”ye benzer.

Aşiretlerin ayrı ayrı reisleri olmakla beraber, devletin umumî velâyeti hakan ile hatunun müttehid şahsiyetinde tecelli ederdi. Devletin içinde, yalnız “il”den olanlar, yani “asilzâde”ler vatandaş hukukuna malikti. Bunların haricinde bir de oymaklarla “Karabudun” vardı ki, Roma’daki “Kalyanet” ve

“Plep” sınıfları gibi, medineden, yani ilden hariç sayılırdı. Hakan, hatta maiyetindeki aşiret reisleri, civar devletlerle münasebata girerler, harp ederler, ittifaklar ve ticaret muahe-deleri yaparlardı. Orduların başında ekseriyetle hakan ailesine mensup bir “tigin: şehzade” bulunur, onun yanında tecrübeli cengâverlerden, adeta bugünkü erkân-ı harp vazifesini gören biri terfîk edilirdi. Hakan, büyük bir devleti mağlup ve ülkesini teshir edince, onun hükümdarına bir ünvan vermekle beraber, yanına “Tu-dun” rütbesini haiz bir komiser bırakır ve bu komi-ser bilhassa vergi işlerine nezaret ederdi.

Eski Türk devletinde “Tahran,” “Yabgu,” “Tu-dun,” “Çur,” “Şad” gibi birtakım muayyen rütbeler ve ünvanlar da mevcuttu ki, bunlara ait teşrifat kaideleri muayyendi.

Rütbeler, Teşrifât Kaideleri, Mülkî ve Askerî Teşkilat

Hiyong-nularda “semânın oğlu” lakabını taşıyan hakan-dan sonra on ikisi sağa on ikisi sola münkasım olmak üzere yirmi dört büyük mevki vardı ki, bunların her biri kendi eyalet-lerinde nim-müstakil bir hükümdar selâhiyetini hâiz ve derece-lerine göre kuvve-i askeriyeye mâliktiler.

Sağ koldakilerin arazisi şark, soldakilerin garp tarafında idi; bu mevkiler ırsî olup tebeddül etmezdi. Hakanın dokuz “tuğ:bayrak”ı olur ve bu, turuncu kumaştan yapılırdı. Tu-kiyularda sancağın başına cedleri olduğunu iddia ettikleri “kurt”un hatırasına hürmeten, altından bir kurt başı takarlardı. Türk devleti pek eski zamanlardan beri teşekkül etmiş olduğu için “semye” devrindeki kan davaları kalkmış, onun yerine devletçe ikâme edilen cezaları hâvi “törelere,” yani hukukî örf-ler vücuda gelmiş, ceza hakkı münhasıran devlete intikal et-mişti.

Rüsûm ve Tekâlif: Çinlilerle Münâsebât

Devlet bundan ma'âda, ahâliden vergi alır, ticaret kervanlarından rüsûm istifa ederdi. Hakanın nüfuzu çoğalınca Çin İmparatorundan ipek vergisi alır, bilâkis Çin'in tahakküm ettiği devirlerde ona vergi verilirdi. Hakanın yerine ilk zevceden olan oğlu geçebilir. "Kuma"dan olanlar hakan olamazdı.

Çin hükümdarı, metbû tanındığı zamanlar, hakanın yanında bir de Çin komiseri bulunur ve hükümdar ölünce yeni hükümdara komiserin inhâsı üzerine Çin İmparatoru tarafından hakanlık tefviz olunurdu. Çin'den ferman ve tabl ve alem gelir, yeni hakana ünvanlar verilirdi. Böyle devirlerde Çin sarayına daima hediyeler, esirler, atlar yollanır ve ekseriye hakanın oğlu ve hanedana mensup bazı şehzadeler imparatorun sarayında rehine olarak bulunurdu.

Ahlâk ve Âdât

Türklerin eski ahlâk ve âdâtı, teşkilâtlarının mahiyetine göre her devirde az çok farklarla tecelli etmiştir. Devletin hizmetine giren Türk artık aile tesirâtına bigâne kalır, devlet menâfiini, aile menâfiinin üstünde tutardı.

Göçebe hâlinde yaşayan birtakım Türkler avcılık ederler, hayvan beslerler, deriden çadırlarda otururlardı. Lâkin, bazı Avrupalıların iddiası vechile, bütün Türkler göçebe değildi. Birçokları büyük şehirler tesis ederek orada otururlar, yalnız yazın yaylalara çıkarlardı. Tu-kiyular Çinlilerin aksine elbiselerini sola iliklerler, saçlarını kesmezlerdi. Binicilikte ve silâh kullanmakta pek mâhir oldukları gibi, madenden masnûat yapmakta da çok usta idiler. Boynuzdan yayları, keskin kılıçları, ıslık sesli okları vardı.

Vücutlarına göğüslük korlar, kemerlerini kabartmalarla süslerlerdi. Başlıca içkileri halis kısırak sütünden yaptıkları "kımız"la "tarasun" adlı darı şarabı idi.

Göçebe olmakla beraber ayrıca toprakları da vardı; onu ekip biçerler, araziye iska' için mükemmel arklar açarlardı.

Cengâverlik Seciyeleri

Çocuklara daha pek küçükten cengâverlik terbiyesi verildi. Avcılığa ve biniciliğe alıştırılırdı. Bir çocuk büyüüp de kahramanlık göstermedikçe ona ad verilmezdi.

Kahramanlara “alp,” “sökman” derlerdi ve onların âlâmet-i mahsusâları vardı: Başlarındaki kızıl veya ak “börk”lere yırtıcı kuşların kanatlarından takarlar, atlarının başını “kotas”larla süslerlerdi. Bu devirde hatta kadınlar bile kahramanlık seciyelerini hâizdiler.

Herhalde çok muhtelif zamanlarda ve pek muhtelif yerlerde yaşayan Türkler arasında Çin müverrihlerinin de kaydettikleri gibi, ahlâk ve âdât itibariyle büyük benzeyişler vardır ki; Türkler arasında bu millî hususiyetlerden birçoğu hâlâ bugün bile yaşamaktadır.

İktisadî Hayat ve Millî Refah

Türkler yalnız avcılıkla, ziraatle, hayvan beslemekle iktifa etmeyerek ticaretle dahi meşgul olurlardı. Sürülerinin ve avlarının mahsullerini hubûbât mukabilinde Çinlilere verirler, *Hint*, *İran* ve *Bizans* ile de ticari münasebette bulunurlardı.

Hatta bu münasebetle Çinliler, yarı Türkçe yarı Çince sikkeler bastırmaya mecbur oldukları gibi, muhtelif Türk devletleri de ayrı ayrı sikkeler çıkarmışlardır. Tu-kiyu Devleti komşularına karşı iktisadî bir siyaset takip ettiği gibi, Bizanslılarla giriştikleri münasebâtın esasını da *Çin*, *Bizans* ticaretine *İran*'ı karıştırmayarak doğrudan doğruya vesatet etmek istemeleri teşkil ediyordu. Her ne kadar buna mâni olamadılarsa da coğrafî mevkileri icabı olarak, *Asya*'nın muhtelif medeniyetleri

arasındaki münâsebâta vasıta oldular. Türk hakanlarının saraylarında dünyanın her tarafından toplanıp getirilmiş sanat eserleri olduğu gibi, halk arasında da iktisadi bir refah ve inkişaf vardı. Kendi mahsulleriyle ziraî ve sınaî ihtiyaçlarını tatmin ettikleri cihetle, -meselâ *Çin* ipekleri kabilinden- ithal ettikleri mevad ihracata nispetle şüphesiz ki çok az ve ehemmiyetsizdi.

Kervan Yolları

Yukarıda garbî *Asya*'nın büyük çöller ve bozkırlar mıntıkasındaki iki büyük muhaceret yolundan bahsetmiştik.

Sürülerini otlata otlata bütün ağırlıklarıyla, çoluk çocuklarıyla yürüyüp giden yüzbinlerce insanın mürûruna müsait olan bu yollardan başka, *Orta Asya*'nın hemen hemen binlerce senelik bir kervan yolu vardı ki, *Çin* ipeklileri garp havalisine asırlardan beri bu yoldan gelirdi.

Gobi çölünden ve dağlar arasındaki *Tarım* çukurluğu kumsallarının kenarlarından geçen yolları, *Pamir*'den *Terek Davan* geçidinden garp havzasına ve *İran* ile *Azerbaycan*'a, cenuptan da *Irak* ve *Suriye* havalisine giderdi.

Türkler, *Çin*'den aldıkları ipeği bu yolla garba getirirlerdi ki *İran* ve *Bizans* ile sıkı münasebetlerine, işte bu, pek mühim bir sebep olmuştur. Her halde eski Türklerin muhtelif medeniyet âlemleri arasındaki iktisadî münâsebâta vasıta olmanın ehemmiyet ve fâidesini pekâlâ takdir etmişler ve coğrafi mevkilerinin bu husustaki ehemmiyetinden müstefit olmuşlardı.

Yabancı Medeniyetlerle Temas ve Bunun Medenî Neticeleri

Eski Türklerin siyasî ve medenî hayatları hakkında verdiğimiz tafsîlât, onların, coğrafi mevkileri iktizasıyla, birtakım yabancı medeniyetlerle temas ettiklerini gösteriyor.

Fi'lhakika Türkler, daha pek eski zamanlardan beri *Çin*, *Hint*, *İran* ve hatta *Yunan* medeniyetleri ile temasta bulunmuşlar, Budizm, Mazdeizm, Nasturî Hristiyanlığı, Musevîlik, Maniheizm gibi muhtelif birtakım dinler şüphesiz ayrı ayrı zamanlarda Türklerin arasına gelip girmiştir. Meselâ; daha hicretten evvel birtakım Türk hükümdarlarının Budist olduklarını pek iyi bildiğimiz gibi, Hristiyanlık da *Horasan* ve *Maveraünnehir* yoluyla hicretten üç asır evvel, Türkler arasına girip yerleşmeye çalışmıştı. Mamafih Uygurlar üzerinde en çok medenî tesirât bırakmış olan din, Maniheizm olduğu gibi, bunlarda *Hint* medeniyetinin tesirâtına da rast gelinir.

Lâkin Türklerin kemiyeten en büyük kısmı üzerinde, İslâmiyetten evvel en ziyade nüfuz icra eden medeniyet *Çin* medeniyetidir.

Çin Medeniyetinin Tesirâtı

Devlet teşkilâtında, güzel sanatlarda, merasim ve teşrifâta ait birçok hususlarda, ilim ve irfan hayatında Türklerin hemen başlıca örnekleri *Çin* medeniyeti âsârıydı.

Türk Medeniyetinin Husûsiyet ve Asliyeti

İşte bütün bu muhtelif medeniyetler Türklerin muhtelif şubeleri üzerinde ayrı zaman ve mekânlarda türlü tesirât icrâ etmişlerse de, Türkler hiçbir zaman o medeniyetlere temessül etmemişler ve bu muhtelif medeniyet unsurlarını kendi millî ruhları ile mezcederek kendi mizaç ve husûsiyetlerine göre tamamıyla şahsî bir medeniyet vücuda getirmişlerdir. *Avrupa* âlimlerinin şimdiye kadar inkâr ettikleri bu husûsiyet son zamanlarda yapılan keşfiyât ve tetkîkât sayesinde ve **Strzygowski**, **Gluck** gibi âlimlerin himmetiyle yavaş yavaş anlaşılmaktadır.

FİKİR HAYATI

İlim, Sanat, Şiîr ve Edebiyat

Eski Türklerde Fikrî Hayatın Terakki ve İnkişâfı

Maks Müller, daha bundan yetmiş sene kadar evvel eski *Orta Asya* Türklerine “barbar” sıfatını vermenin doğru olmadığını, onların ilim ve sanata ve müterakkî bir cemiyyet için vücudu müktazi müessesâta mâlik olduklarını itiraf etmişti.

Türk tarihi hakkında o zamandan beri yapılan birçok tetkikler ve şu son zamanlarda, *Turfan-Karahoço* havalisinde meydana çıkarılan kıymetli eserler, eski Türklerin bir kısmında cidden çok yüksek bir marifet seviyesi hâsıl olduğunu ispâta ve **Maks Müller**’in fikrini lâıykıyla te’yid ve izâha kâfidir.

Çin müverrihlerinin mâlumatına nazaran daha miladî beşinci asırda **Kiyu-kiya** adlı bir Uygur hükümdarı *Çin* teşkilâtını takliden birtakım tesisatta bulunduğu sırada, yukarı sınıf halk arasında *Çin* ilim ve edebiyatını öğrenmek adeta moda olmuştu.

Eski Türklerde Çin Edebiyatı Te’sirâtı

Milâdî altıncı asır başlangıcında Uygurlar, birtakım ilmî ve tarihî eserler istemek üzere Çin imparatoruna bilhassa sefir göndermişler ve *Çin* ulemâsından **Liya-ev-si**’yi edebî tedrisâtta bulunmak üzere getirtmişlerdi. Yine bir *Çinli* seyyah Uygur hükümdarının sarayında müverrihler ve şairler olduğunu, küberâ çocuklarının mekteplerde okuyup Şiîr inşâd edecek kadar kudret kazandıklarını yine bu mektepte umumî kütüphanelere tesadüf ettiğini söylüyor.

En Eski Türk Yazısı: Yeniçay ve Orhon Kitabeleri

Muhtelif tarihî menba’lar bize eski Türk zümreleri arasında mevcûd bazı yazılardan bahsederler. Fakat bu yazılar ara-

sında bugüne kadar bakiyeleri kalmış olan en eski yazı, *Yeniçay*: *Yenisey* havalisindeki bazı abidelerde ve Orhon Kitabelerinde tesadüf edilen yazıdır.

Daha ziyâde taş veya tahta üzerine oymaya mahsus olan bu yazı, sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru yazılır. Harflerin adedi otuz sekizdir. Dördü hurûf-i savtiye, üçü hurûf-ı mürekkebe, otuz birî de hurûf-ı gayr-ı savtiyye-i basitadır. Bu ayrı ayrı yazılan harfler hecenin kalınlığına göre kullanılır. Bundan dolayı bazı harflerin ikişer ve hatta üçer şekli vardır. Hurûf-i savtiyye, her vakit yazılmaz; isti'malleri mu'tât imlâya tâbidir.

Türkçenin bünyesine oldukça muvafık olan bu yazı Kiyaniyan sülâlesi zamanında *İran*'a girerek Sâsânîler devrinde de kullanılan Arami yazısından iştikâk etmiştir. Kırgızlar, Tu-kiyular, Uygurlar arasında epey uzun zamanlar -tahminen hemen beş asır kadar- devam eden bu yazı, muahharan, Uygur yazısının taammümü üzerine yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

Orhon Kitabelerinin Edebiyat Nokta-i Nazarından Ehemiyyet ve Kıymeti

Yalnız lisan tarihi değil, hatta edebiyat tarihi noktasından da, Orhon kitabelerinin büyük bir ehemmiyeti vardır. Şark Türklerinin inkırazını, oldukça acı esaret günlerini, imparatorluğun yeniden ihyasını hikâye eden bu kitabelerde, şairâne bir tahkiye tarzı vardır. Gerçi üslûp bazı yerlerde biraz kuru, muttarit hatta ekseriyetle dürüst bir mantık tertibinden bile mahrumdur; lâkin buna rağmen, aradaki bazı parçalarda eda o kadar canlı ve ahenkli, o kadar derin ve samimî tahassüslere ma'kesdir ki, işte buralarda çok kuvvetli ve ma'şeri bir "lirizm", hatta destanî bir ruh kendini kuvvetle hissettiriyor. Eski Türk hayat ve itikadâtının saf Türk ruhunun bütün hususiyetlerini tamâmen saklayan bu kitabeler **Wilhelm Tomsen**'in da itirafı vechile, alelâde hikâyeden daha yüksek bedîî bir gâye

gözetmektedir, kısa, lâkin çok kat'î ve vazîh cümleler, tasvirle-
rinde sahtelikten tamamen uzak sade ve kuvvetli bir ifade,
birbiriyle ahenkdâr bir surette telif edilmiş fiiller arada yekne-
saklığı def ve izale için fiillerin tebdili, hülâsa bütün bu gibi
beyan incelikleri bu kitabeyi alelâde bir lisan ve tarih vesikası
olmaktan kurtarıyor.

Kitâbelerdeki mecazlar ile suver-i beyanı, Türklerin bu-
günkü halk edebiyatlarında daima gördüğümüz gibi, seci'lerle,
tekrarlar ve tezatlarla mürekkep olarak adeta bir nevi iptidâî
nazım şeklinde epey muahhar devirlerde de gördüğümüz husu-
sî bir tarz-ı edânın ilk numunesini de burada buluyoruz. Lisan
nokta-i nazarından, bâzı *Avrupa* ulemasının "Kök Türkçe"
nâmını verdikleri bu lehçe aşağıda bahsedeceğimiz Oğuz:
Türkmen lehçesinin on iki asır evvelki şeklinden başka bir şey
değildir.

Uygur Yazısı ve Menşei

Uygur yazısı, beşinci asırdan itibaren Uygurlar arasına ge-
len Nasturî rahiplerinin getirdikleri Süryanî-Nasturî elifbasın-
dan alınmadır. Bir taraftan yazılmaktaki suhûleti, diğer taraftan
da Nasturîliğin büyük tesirâtı altında, bu Uygur yazısı -Türk
lisânını ifadeye Orhon yazısından şüphesiz daha az kabiliyetli
olmasına rağmen- teammüm etti ve Uygurların siyasî tefev-
vukları zamanında ise Orhon yazısını adeta unutturdu.

Sadece on dört harften mürekkep olan bu elifba,
İslâmiyetin kabulünden sonra da uzun müddet ehemmiyetini
kaybetmedi.

İslâmiyetten Sonra Türkler Arasında Uygur Yazısının Devamı

Bilhassa Şarkî sahalarda *Orta Asya*'da Arap yazısının hü-
kümran olduğu yerlerde bile devam etti; meselâ *Kaşgar* hakan-

larının resmî muamelâtında kullanıldığı gibi, o yazıyla birçok İslâmî Türk eserleri de yazıldı.

İleride kısmen izah edeceğimiz vech ile hicri 900 tarihlerine kadar -nadir olmakla beraber- yine kullanılan bu yazı, yalnız Şark Türkleri değil, hatta garpdaki Oğuz Türkmenleri arasında da unutulmamış ve Moğol, Mançu yazılarının vücuda gelmesine yardım ettikten sonra, İslâmiyetin kuvvetli ezici tesiri altında mevkiini yine aynı MENŞE'den gelen Arap yazısına bırakarak kaybolup gitmiştir.

Türkler Arasında Kullanılan Sâir Muhtelif Elifbalar

Orhon ve Uygur Elifbaları Türkler arasında adeta umumî bir mahiyet alarak uzun asırlar esnasında kullanılan başlıca yazılardır. Yoksa, Türkler, mevki-i coğrafileri ve muhtelif Türk şubelerinin ayrı ayrı zamanlarda muhtelif milletlerle temasları itibariyle sâir birçok elifbaları da -şüphesiz Orhon ve Uygur yazıları gibi uzun bir zamana ve vâsi bir sahaya ait olmayarak- kullanmışlardır. Meselâ bu meyanda *Orta Asya* ve *Hint*'in şimâlinde teessüs eden birtakım Türk devletlerinin sikkelerinde kullandıkları muhtelifü'l-menşe elifbaları, Maniheizmi kabul eden Türkler arasında Uygur yazısından müştak Mani Elifbasını, *Hint*'ten iktibas ettikleri Brahmî yazısını, altıncı asırda *Çin* denizi civarındaki Türk şubelerini Hristiyan etmek maksadıyla İncil Türkçeye tercüme edildiği sırada Türkçeye tatbikî çalışılan Yunan elifbasını, İbrani, Arap, Lâtin, Slav elifbalarını zikredebiliriz. İşte bütün bunlar gösteriyor ki, millî lisanlarını daima itina ile muhafaza eden Türkler, birçok asırlardan beri okumuşlar, yazmışlar ve yalnız askerlikte değil, fikir ve sanat sahalarında da çalışmışlardır.

Güzel Sanatlar

Eski Türkler, güzel sanatların her şubesinde ayrı ayrı çalışarak, pek kıymetli mahsuller getirmişlerdir. Pek eski devirler-

den beri, memleketlerinde çıkan madenleri işleyerek birçok nefis ve kıymetli masnûat meydana çıkardıkları gibi, mabedlerini dinî nakışlar ve tasvirlerle süslerler, heykeller yaparlar, alçı üzerine işlerlerdi.

Son zamanlarda *Arnavutluk*'ta ve bilhassa *Macaristan*'da *Nagi-Sent-Mikloş*'ta keşfedilen bir definede kable'l-İslâm Türkler tarafından yapılmış birtakım nefis eserler, meydana çıktığı gibi Uygurların nakış, mensucat, heykel gibi birçok mahsulâtı da el-yevm *Avrupa* müzelerini tezyîn etmekte ve ecdadımızın binlerce yıl evvelki zevk-i selîmlerini, sanatkârlıkların parlak bir surette göstermektedir.

Bu sanatların anâsırı komşu milletlerden iktibas edilmekle beraber, Türk zevki o anâsırı, tamamen kendi ruhuna, kabiliyetine göre millî ve hususî bir tarzda terkip ve telife muvaffak olmuştur.

Türkler hakkındaki eski yanlış fikirlere ittibâ ederek kable'l-İslâm Türk sanatının eserin bedîî kıymetine değil, sadece, yapıldığı madenin maddî değerine ehemmiyet verilen barbar mahsuller vücûda getirdiğini söyleyen **Chavannes**'ın bu garip iddiasına karşı, **Gluck** gibi bir mütehasssın âtidediği mütâlâalarını naklediyoruz:

Nagi-Sent-Mikloş'daki **Atilâ** definesinde bulunan has altından 23 “vazo” üzerindeki birtakım hususî işaretlerin eski bir Türk yazısı olduğu son zamanlarda keşfedilmiş ve mesele bu suretle tenvîr olunmuştur.

Bunları vücûda getirenler, saf madenlerinin mebzûliyeti ile meşhur bir ülkenin Türk işçileridir.

Bunlar “muhâceret-i akvâm” devrinde bütün *Avrupa*'da intişâr eden pek eski -hatta kable't-tarih devirlere çıkan- bir sanat-ı medeniyeyi sanatlarına esas olarak kabul etmişlerdir. Bu vazolarda menkuş muhtelif sanat muhitlerine ait muhtelif

mevzualar *Çin* ejderleri, hayvanat mücadelelerini musavver *Acem* şekilleri, esâtirî *Hint* suretleri, Yunanî birtakım tezyinât pek ziyâde dikkati câlibdir.

Yine bu vazoların birinde, örme çerçevesi bir madalyon içinde madenî bir zırhla mücehhez, ayaklarına bir çizme geçirmiş sakallı bir adam vardır.

Bu sanat, sırf millî olup, ecnebî numûneleri esas tutmadığından, bize biraz sâde ve acemice gibi görünür. Mamafih bunları tetkik edince, Yunan sanat eserlerindeki tabiata yakınlık ve uzvun tersimindeki nokta-i nazara mukabil bunlarda da birtakım kanunlar mevcut olduğu görülür ki, bu kanunlar daha ziyâde tahkiye ve tafsîlâtta çehrenin iktisap ettiği hududu, memnuniyet ve işmizâzı, eşkalde bir çerçeve derûnunda tezyinî taksimâtı sâir şeylere takdim etmektedir.

Sûret itibariyle beğenmediğimiz resimlerde hâiz-i ehemmiyet olan kısım, bilhassa eşkâl-i tezyîniyedir. Meselâ bu vazoların birinde madene inhinâ verilmesi, sathın icâbında boş bırakılması, ya işlenmesi sayesinde sanat, o kadar güzel ve ince bir tarzda ifâde edilmiştir ki, bu derece-i tekemmüle, ancak zamanımızda, Avrupa yükselebilmıştır. Asırlarca süren bir harsa istinâd eden bir sanatın husûsî ifâdesi kabiliyetini bu eserlerde gördüğümüz gibi, aynı sanat kâidelerini Türklerin tarz-ı hayatıyla pek samimî alâkadar diğer şubelerde de buluruz.

Türkler arasında dokumacılık sanatının fevkalâde yayılmış bulunması, Türk çadırlarının çok kıymetli ve zengin bir sanata mevzû teşkil ettiğini ve zeminin halılarla örtüldüğünü zan ettirmektedir. Hülâsa Türkler, millî husûsiyetlerini muhâfaza ve eserlerine daimâ kendi millî ruhlarını intibâ ettirmekle beraber, zapt ettikleri yerlerdeki mahalli sanatı temsil etmek, benimsemek suretiyle yükselmişlerdir...”

İlk Şiirler ve İlk Şairler

Bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de daha yazı şâ-yi' olmadan evvel millî bir edebiyat vardı. Bu edebiyat, muhtelif yazıların Türkler arasına yayılmasından sonra da devam etmiş, Türkler, muhtelif medeniyet dairelerinin tesirinde iken yine yaşamıştır.

İslâmiyetin takarrurundan sonra bile, kable'l-İslâm zamanlardan kalma bir çok edebî an'anelere ve şekillere tesâdüf olunmaktadır.

En eski Türk şairleri -*Altay* Türklerinin “kam,” Kırgızların “baksı” Oğuzların “ozan” dedikleri-“sâhir- şair”lerdir.

İlk Sihirbaz-Şairlerin İçtimaî Ehemmiyetleri

Sihirbazlık, rakkaslık, mûsikîşinaslık, hekimlik, şairlik gibi birçok evsâfı kendilerinde cem eden bu adamların halk üzerinde büyük ehemmiyetleri vardı. Semâdaki mabûdlara kurban takdim etmek, cinlerin fenalıklarını efsunla men etmek, hastaları iyileştirmek gibi vazifeler, hep onlara aitti; ve bu işler için muhtelif âyinler vardı. “Baksı/Ozan,” bu âyinlerde, istiğrâk hâline gelerek tepinip sıçrarken, birtakım şiirler de inşâd eder ve onları kendi mûsikî aletiyle çalardı. Türkler Şamanizm denilen eski iptidâî dinlerini bırakıp başka dinlere girdikleri zaman, bu “kam”ların ehemmiyeti azaldı. Onlara alelâde bir ef-suncuya, yahut bir şaire verilen ehemmiyetten fazla bir kıymet atfolunmadı.

Türk Ordularında ve Saraylarda Ozanların Mevkîi ve Ehemmiyeti

Fakat eski Türk ordularında hükümdarın yanında mutlaka “ozanlar” bulunur, onların uda benzeyen “kopuz” isimli bir çalgılarıyla çaldıkları ve terennüm ettikleri şiirler, bütün mille-

tin zevkini okşardı. Onlar, yalnız yeni vakalara ve kahramanlık menkıbelerine ait şiirler, yahut ölümler vasfında mersiyeler tanzim etmekle kalmazlar, ayrıca eski Türk destanlarından mese-lâ: **Oğuz Han** destanından da birtakım parçalar okurlardı. Türkler arasında hâlâ devam eden saz şairleriki bunlara “âşık” la derler- mûsikîşinaslıkla şairliği nefislerinde cem etmiş olan bu eski “ozan”ların bir bakiyesidir.

İlk Şiir Mevzuları

En eski Türk şairlerinin cemiyetteki vazifesi ve mevkileri düşünülecek olursa onlar tarafından tertîp ve umumî içtimâlar-da terennüm olunan mevzuların mahiyeti kolayca anlaşılır: İptidâları bir ayîn mahiyetinde iken, sonra millî bir an’ane hükmünü alan “şölen”lerde, av ve matem merasiminde terennüm edilen kasideler, kahramanlık şiirleri, mersiyeler başlıca mevzuu teşkil eder.

Sagu: Mersiyeler

Bunlardan başka tâlimî mahiyette ahlâkî şiirler, dîrûb-ı emsâl parçaları da vardır. Lâkin eski Türk şiirinin en mühim mahsulleri mersiyelerdir. Umumiyetle dört mısralı, kırk elli kıtadan terekkep eden bu mersiyelerde ölünün kahramanlıkları, meziyetleri, cenk levhaları, kahramanın ölümü, bütün milletin ve hattâ tabiat muhitinin tesiri etrafıyla tasvir edilir. Eski Türk şairleri, istiârî ifadelerden pek hoşlanırlar, mecazlar basit olmakla beraber samimî ve renklidir. Tabiat levhaları ve at, bu mersiyelerde mühim bir mevki işgal eder. Türk’ün rûhî temâyülleri, zevkini samimi bir sûretle gösteren bu eserlerde tabiata ve hayatın bütün tezâhürlerine karşı derin bir vecd ve istiğ-râk duyulur.

KABLE'L-İSLÂM TÜRKLERDE DİNÎ SİSTEMLER

Şamanizm

Türk-Tatar kavimleri eskiden Şamanî mesleğine sâliktiler. Fakat bu meslek umumiyet itibariyle bugün Tunguzlar nezdinde şâyî bulunur. *Baykal* gölündeki Buryatlar müstesnâ olmak üzere, diğer Moğollar Budizm mezhebine girmişlerdir.

Türkler, asırlardan beri Muhammedî bulunuyorlar. Yalnız *Altay* ve *Sayan* dağlarındaki kabâil Şamanî kalmışlardır. Mammafih Hristiyanlık ve Budîlik onlar arasına da girmeye başlamıştır. *Altay*'daki kabilelerden birçok vesâik toplamış olan **Radloff**, Şamanlar tarafından verilen mâlûmatın ekseriyetle mütezâd olduğunu kâri'lere evvelce arz ediyor.

Türk-Tatarlar “nûr” ve “zulmet”, “ervâh” ve “arz-ı ervâh-ı mahalliye” ve “ervâh-ı ecdâd” gibi müteâris kuvvetlere perestiş ederler. Göğün en yüksek tepesinde “Tanrı Karahan” vardır ki, mukadderat-ı âlemi tayin eder. On altıncı gökte diğer tanrılar -yani, gök ma'bûdları: Tañrı, Tuñrı, Tari kelimeleri, tañ kelimesinden gelmişe benziyor. Yakutlar “Semâ-yı Mai”yi, hâlâ bu kelime ile eda ederler.- vardır.

Yedinci Gök'te “Güneş Ana” ve Altıncı Gök'te “Ay Dedede” vardır. **Radloff**, şems ve kamer hakkında bu dişilik ve erkeklik isnâdının lisânın tesir-i sarfiyyesine atf ile bunda hiçbir rivâyet-i esatiriyeye benzeyen inkişâf teşkil etmediğini söylüyor.

Üçüncü Gök'te “Yedi Hûdâ”ları vardır ki, onlarla beraber -ma'bûdlarla insanlar arasında vâsıta olan- “ervâh-ı ecdâd” bulunur. “Yer-su” nâmı altında tecessüm ettirilen iyi ruhlar da mürekkep Arz'a perestiş ederler. İyi ruhlardan müteşekkil olan bu heyet-i mecmuayı “On-Yedi Hûdâ”dan terkip eder ki, onlardan her birisi arzın bir noktasında hükümrân olmaktadır.

Tahte'l-arz olan âlemin dokuz tabakasını fenâ kuvvetler doldurmaktadır. Onların hükümdârı insâniyetin düşman-ı kavîsi olan “Arılık Han” [Erlik Han]’dır. Onun havf ve dehşeti her-kese ilkâ-yı hürmet eder ve nezirler, kurbanlar, sayesinde onunla hâl-i itilâfa bulunmaya çalışılır.

Her insana refakat eden biri iyi, biri fenâ iki ruh vardır; hayatta insanlarla beraber bulunan o ruhlar ba’del-vefât ya semâya, ya yerin dibine gider.

Yeryüzündeki mabûdat ile herkes münasebâta girişebilir. Fakat, “Ma’bûdât-ı Semaviye”ye kurban takdimine veyahut ölünün ruhunu yerin dibine sevke, ancak şamanlar muktedir olabilir. Şamanlığa namzet olanların geçirecekleri ilk buhran onların bu işe ehil olup olmadıklarını meydana çıkarıp, Şaman’ın ecdâdı, onun âlem-i ulvî veya âlem-i süfliye imkân-ı seyahatını ihzâr ve teshil ederler. Şaman sihr-engiz tanburunun sadâlarıyla iptidâ onlardan tazarru ve niyâz eder.

Kurbanlar, ekseriyâ On altıncı Gök’te oturan “Bay Ülgen” nâmında en zî-nüfûz mabûda ithâf olunur. Kurban açık renkli bir attır; hâlbuki “Arılık Han”a takdim edilen, mutlaka koyu renkli olur. Kurbanın derisi, başı, ayakları bir çatal kazığa mabûdun payı olarak ta’lîk edilir. Eti ise yenir. Bir damla kan sıçratmak veyahut bir kemik kırmak memnûdur. Hayvan öldürülünce, Şaman korkudan titreyen halkı etrafına toplar ve kurbanın nasıl ve hangi Gök’lere çıktığını, mabûdlardan nasıl bir kabûle nâil olduğunu anlatır.

Şaman, istiğrâk hâlinde bulunduğu hâlde dramatik bir tavır ile söz söyler. Birisinin ölümüyle kirlenmiş bir meskeni tathîr için Şaman’ın mutlaka onun ruhunu zapt etmesi ve taht-el-arz hâkime göndermesi lâzımdır.

Bu garip sahnenin sûret-i güzêrânı, muallim **Radloff** üzerinde pek derin bir tesir bırakmıştır. Onun rivayetine göre muhtelif teşahhuslar, nutkun şekli-şâirânesi, Şaman’ın gezdiği

iddiasında bulunduğu yerlerin tavsifâtı, insana “Divin Komedî”yi hatırlatmaktadır. Kulubenin tavanına bir mâbudun timsâli odundan bir çerçeve içinde asılır. Onun yanına bir tavşan derisi ta’lik edilir; muhtelif renkli paçavralar bir kordonla ona raptedilir. Onların ateşe, taşlara, ağaçlara taptıkları da müşâhede olunuyor. Kayın ağacı mukaddes ağaç... Dokuz adedi mukaddes rakam, şark ciheti de mukaddes cihettir.

Sibirya’daki bütün Ogru-Finalar, Laponlar hâlâ Şamanîdirler ve dinleri Türklerin en eski dinine müşâbihdir. Mes’elenin ehemmiyetine mebnî **Andre Lefevre**’den naklen Şamanîlik hakkında bazı mâlûmat-ı mütemmime daha verelim:

Heyet-i mecmûası Şamanîlik nâmı altında toplanan dînî itikatlar ve ameller bugün *Şarkî Sibirya* ile *Asya*’nın en şimâlî mıntikalarına münhasır gibi kalmıştır. Onda hâlâ Arilerle Samilerin metafizik telâkkıyât-ı mahsusâsından ve mitolojisinden alınmış birtakım malûmâta sühûletle tesâdüf olunuyor. Acem düalizmi, Hristiyanlık, İslâmlık ve bilhassa Budîlik Tunguzların Kamçadalların, Samoidlerin işlenmemiş dimağında muhtasar bir hâlde âlâimini gösteriyor. Belki de o *Sibiryalı* sihirbazlar, Şaman isimlerini birtakım *Tibet* rahiplerine yani daha doğru bir ifâde ile Hint Budizminin “kramana: cramana”larına medyûndurlar. Fakat Şamanîlik aldığından fazla vermiştir; onun Yunan Katolizminin günden güne tahdît ettiği sahası, On altıncı asra kadar bütün *Mâvera-yı Altay*’ı, *Rusya*’yı ihâta etmiş, hatta *Atillâ*’nın Hunlarla Avrupa’nın üzerine Ogru-Finalılarla *İskandinavya*’ya kadar gitmiş, diğer taraftan yukarı *Amerika*’yı ve *Grönland*’ı istilâ eylemişti. Şunu da ilâve edelim ki, Şamanilik *Çin*’de din-i resmî ve umûminin daima esasını teşkil etmişti. Eğer Şamanilik ile ilk mitolojilerin bir vak’a-yı tekâmüle uğramış kavimlere has hurâfat-ı umûmîyenin müşâbeheti nazar-ı dikkate alınacak ve onun a-yinleriyle hatta en musaffâ bir hâl almış mezâhibin ayinleri aynı düşünülecek olursa, *Sibiryalı* muakkidin o kaba tıflâne-i

manevîsi altında bütün tekâmül-i dinîyi şerh ve izah ve hatta tayin eden eski ve umûmî hayâlâta tesadûf olunur.

Şamanîlik Animizm'in nâ-mütenâhi aksamından oldukça mütekemmil bir kısımdır; Şamanîlikte onun bilûmum anâsırı mevcuttur. Hayvan-perestîden metafiziğe kadar müteâkip yahut her zaman Animizm safahâtını gösterir. Kamçadallar, geçen balinalara hediye takdim ederler.

Yakutlar, Buryatlar, Ostiyaklar, Samoidler indinde ayı mukaddestir. Fakat ayı veya kurt öldürülünce onun cesedi teb-cîl ve takdîs olunur; ve başı bir ağaca asılarak ona şöyle hitapta bulunurlar:

Seni kim hayattan mahrûm etti?... Ruslar...

Başını kim kesti?... Derini kim yüzdü?

Bir Rus'un baltası, bir Rus'un bıçağı..."

İşte bu vechile, onun ruhunun intikamı yabancılar üzerine çevrilir; çünkü hayvanın ruhu ölmez ve diğer şeytanlar gürû-huna karışır.

Grönland'daki Ankagokların bir insan ruhunu bir köpek veya bir tavşan ruhu ile değıştirmeleri ekseriya vakidir. Çünkü hayvanlar esrarengiz bir kuvvete mâlikdirler. Çiçek çıkaran Yakutlar, bu hastalığı ilk defa gördükleri bir rüyaya isnâd etmekte asla tereddüt etmediler. Hunlara *Avrupa* yolunu öğreten bir dişi geyik olmuştu. Eski Romalıların "Pikus:Picus" ma'bûdu yani ağaçkakan kuşu, Donyaklar indinde hâlâ mukaddestir. Kalmuklar, Kinvanlar, Laponlar yılana taparlar.

Kamçadalların itikadına göre vaktiyle köpekler lâf söylerlermiş; Mabûd "Koutka:(kotka)'nın onları incittiği zamandan beri söylemiyorlarmış. Yakut kabilelerinden birçoğunun ecdadı ve alâmet-i farikaları "kaz," "kuğu," "karga" gibi hayvanlardır.

Tibetliler dişi ve erkek iki maymunun birleşmesinden hasıl olmuşlar. Bilhassa köpek birçok kabilelerin ceddidir.

Aleotlar, Aynuslar, Eskimolar, Uygurlar, Kırgızlar bir kırmızı köpekle bir Tatar prensinin mevludlarıdır.

Çinliler, ihtiyar bir kurdun bir kalede mahsur olan bir Hun prensesini kandırdığını ve “Ta o ça” yani Uygurların ondan meydana geldiğini hikâye ederler.

Mevzu-ı bahis ettiğimiz bu mantık ehalisinde, Samoidlerde, Laponlarda, Çeremislerde, Votyaklarda lâ-ale’t-ta’yin veya muayyen bir ağaca, ormanlara, çam ormanlarına itikat pek münteşirdir.

Kırgızlar “akça kavağı”, Yakut ve Ostiyaklar “kartal”ı takdis ederler. Bilhassa yedi çamdan müteşekkil ormanları vardır. Ostiyaklar kartalın yuva yaptığı ağaçları mukaddes addederler.

Bu gibi hissiyat Finvalarda da vardır. Estonya’da her ailenin hâmisî olan bir ağaç vardır ki; ona siyah tavuklar kurban ederler.

Bütün ırklar bu âdât ve tebâyîi esna-yi hicretlerinde kendileriyle beraber götürmüşlerdir. Aynı amellere, aynı itikadlara, şarkılara, kurbanlara, nezirlere dünyanın her iki ucunda da, Yakutlarda olduğu gibi ibadet ediliyor.

Şimdi biraz da cemâdât âlemine geçelim:

Şarkî Sibiryâ’daki küçük taştan putlar, Yakutların, Buryatların, Mongolların, Tatarların, Kırgızların, perestîş ettikleri *Altay* kayaları, Finvalar’ın devlerle, mâbûdlara mekân addettikleri kayalar, **Rotyar**’ın ifadesine göre Laponların aile rabıtası arasında tesis ettikleri taşlar, Samoidlerin biri taş kafalı, diğeri siyah bir taştan ibaret ve ikisi de kırmızı tezyinat ile malamal ve kurbanların kanıyla sulanmış yeşil libaslı mâbudları bütün bunlar iptidâî kavimlerden müşterek muhtelif şekillerinden başka bir şey değildir.

Donyaklar suya bir keçi veya bir horoz kurban ederler. Ostuyaklar, Samoidler balık nâdir olduğu esnalarda bir ren geyiğinin boynunu bağlayarak *Obi*'ye atarlar. Başkırların mukaddes bir mecîdeleri vardır. Buryatlar, Buda mezhebine salık olmakla beraber o civardaki mukaddes bir mecîdeye nezirlerde bulunurlar. *Ural* Oğru-Finva kavimlerinden hiçbiri yoktur ki, menba'lara, göllere, denize perestiş etmesin. Yağmur, rüzgâr, fırtına gibi şeylere gelince: Bunlar daimi bir mevzu-ı havf ve takdisi teşkil ederler.

Ateş sudan daha az mukaddes değildir. Kamçadallar avda öldürdükleri hayvanların burun taraflarını ateşe atarlar. Tunguzlar, Mongollar, Tatarlar da yediklerinden bir parça ateşe atarlar. Ateş Aynuslar'ın başlıca sanemidir.

Kamçadalların ecrâm-ı semaviyeye atf-ı ehemmiyet etmemelerine rağmen, Eskimolarda ve Aleutlarda ay ve güneşe ait efsaneler mevcuttur. **Kastren**, bir Samoid kadının şems-i tali' ve garibe münacaatını zikrediyor.

Heredot'un rivayetine göre Masajetler güneşe at kurban ederlermiş. Tatarlar, ayların başıyla kalbini kurban ederlermiş. Güneşin şerefine Mongol Şamanları havaya süt atarlar. Tunguz, Ostiyak, Dogul, Lapon sihirbazları, o sihir-âmiz tamburları üstünde güneşin tasvirini gezdirirler. "Gök" ve "yer" bütün mâbudları ihtiva ve hülâsa eder. Çin muharrirleri Tu-kiyuların, Hiyong-nuların göğe taptıklarını söylerler.

Mongolların "Tanrı"sı, Samoidlerin "Num"u, Tunguzların "Boğa"sı, Finvaların "Ukko"su, Çinlilerin "Tiyam: Thiam" ve "Şangti: Chanti"leri, kubbe-i semâdan ve onu tecsim ve teşhis eden kuvve-i ricaliye timsal olan kuvvetten başka bir şey değildir. Tunguzlar, Mongollar, Türkler, "ana yer" hakkında da aynı hissi taşırlar.

Ekseriya söylemiş olduğumuz vech ile bizzat eşyaya, mevcudâta, hadisâta tapmakla onlarda mevcut ve mütemekkin

olan fena veya iyi ruhlarla tapmak yekdiğerinden tefrik olunamaz. Hatta ruhlarla “Man: Mane”ları ayırmak bile gayrı-mümkündür. Ölülerle dirilerin ruhları mütemadiyen ervâh-ı evveliyeye karışır. Ve hepsi aynı tabiatta oldukları için aynı vezâifi ifâ eder.

Tabiata tapmanın binlerce şekli, hatta putlara, şeytanlara, ecdada, kahramanlara tapmak Animizm’in anâsır-ı müşterekesindendir.

Onlar birbiriyle iyice imtizac ederek, bir tesir-i lisânî ile efsanelerin ve dinlerin tevellüdüne sebebiyet verirler. Bu bir kanun-ı umûmîdir ki, Şamanîlik de onun daire-i şümûlünden kurtulamaz.

Dünyada olan her şey, tabiatın ve hayatın bütün hadiseleri iyilikler, bilhassa fenalıklar, hastalıklar, ölüm, hep cinlerin işidir. Haksız olarak edyân-ı semaviye ve felsefe-i âliyye isnad edilmiş olan lâ-yemûtiyet itikadı hemen pek az istisna ile en tabîî ve beşerî hurâfâtın esasını teşkil eder.

Sibiryalılar, reislerini ma’budlar meyanına ithal ederler. **Ramses Mısırlılarca, Sezar Romalılarca, Eizze-i Nasraniye** Hristiyanlarca nasıl telâkki olunursa, **Cengiz** ve ailesi Mongollar tarafından öylece takdis olunur. Fakat, bu eazımın ruhları âhirette de hayattaki mevkilerini işgal edebilmek için, âlem-i ervahta uçan isimsiz ruh kabilelerinden daha fazla lâ-yemut addolunamaz. Tunguzlar, Yakutlar, Eskimolar nezdinde ittika kuvvetler ruhları cesetlere sokarlar. Ve insanların ruhu ile hayvanların ruhunu mübâdele ederler. Onun için kendilerine mahsus bir isim vardır. Çinliler, ruha yol vermek için dam-ları delerler; Eskimolar da böyle yapar.

Çuvaşlar, duvardan delik açarak cesedi götürürler. Ve arkalarında ateşte kızartılmış taşlar, kızgın oklar atarak muzır ruhun avdetini men ederler.

Şamanîlik, en sonra, ya *Asya* veya *Avrupa* edyân-ı azimesinin tesirâtıyla, yahut bir meyl-i tabîî ta'mim ile bir "rûh-ı ulvî: Eyarit Siyare me" tasavvuruna kadar yükselmiştir. Bu öyle bir ma'buddur ki; **Gezer**, saika gerdûne-i iclâlinin sedasıdır. Ayak kaplarından şimşek zuhûr eder. Fakat o hiçbir şeyle meşgul değildir. Her işi cinlerin idaresine bırakmıştır. Cinlerin bir kısmı havada, bir kısmı da ormanlarda, sularda sakindir. **Assezat**: **Assezat**'ın rivayetine göre cinlerde cemiyet-i beşeriyeyi takliden bir silsile-i meratibe mevcuttur. İnsan onlara her yerde, ovada, evde, çadır altında tesadûf eder. Onların bir kısmı rakip, düşman bir kısmı hâmidir. Dualar, nezirler onlara teveccüh eder. Ma'bud-ı yegânenin hâkimiyeti onların nüfuzunu asla ihlâl etmez. Hatta ona isyan ederler.

Nitekim fenalık birisinin emri altında "Bouha:Buha," "Okodil: Okodil," "Kanna" efendilerine karşı ebedî bir cenk açmışlardır. Bu, kadim bir meseleye Acemlerin buldukları bir sûret-i haldir ki, hatta edyân-ı semaviyeye bile nüfuz etmiştir. **Ehremen** ismi *Asya-yı şimâliye* kadar gidememişse de *Sibirya* şeytanı ve Hristiyan satanî arasında bir müşâbehet görmemek mümkün değildir?

Assezat diyor ki: "İlkbaharda, yazda, sonbaharda Şamanîler bir mahall-i mahsûsta bazı hayvanları kurban ederler. Nasıl mızrak Romalılar nezdinde Merih'i temsil ediyorsa, dişleri bir tilki ve bazı kuş başları bulunan çatallı uzun bir sırık da, Katsinler indinde "Tis"i irâe eder.

Tunguzların "Çıb Çıkan"larına çamdan bir kapı mihrap hizmeti görür. Edyan-ı kadime-i iptidaiyye ile edyan-ı cedide arasında şekillerin tehalüfüne rağmen ayn-ı vahdet daima göze çarpıyor. Nâzariyat ve ameliyat itibari ile onun hepsi birdir.

Dua, taleb-i gufran, nezir, kurban... Bunların hiçbirisi Şamanîlikte eksik değildir. Âbid, kanla sulanmış ve telli pullu kumaşlarla müzeyyen bir taş önünde istiğfar ederek, yere di-

kilmiş bir sırığı takdis eyler. Ve bronzdan kaba bir put önüne kumaşlar, paçavralar, me'kulat koyar; ma'bûdların ruhuna ren geyikleri kurban eder. Fakat aldatici hayalî bir felsefe onların tabiiyetini ihlâl etmediği cihetle o yaptığı şeylerin mukabilini de ister. Ve av iyi olmassa bir Ostiyak kendi nanköriyetlerine su-i muamelede bulunur.

Kefaret meselesi onlar nezdinde de mevcuttur. **Assezat** pek şayan-ı dikkat bir kefarete safhası arz ediyor:

“Cocisler: Tchoutchis” nezdinde bir aralık sarı bir hastalık zuhûr etti. Bu felâketin önünü almak için, şeytanı teskin etmek lâzımdı:

Binaenaleyh muhtelif Şamanlar evvelâ mukaddes rakıslarla, terennümlerle meşgul olduktan sonra, bazı fedakârlıklarda bulunmak lüzûmu hissedildi. Evvelâ genç köpekler kurban olunarak bir te'sir olmayınca oralarda, pek ziyade haizi kıymet olan ren geyiklerinin mukaddes bıçağa tevdiine karar verildi. Fakat bütün bunlar nafîle idi. Ma'bûdun bu fena azmine mani olmak için artık bir çare kalmıştı. Onun hiddetine kabilenin ihtiyar reisini feda etmek gelirdi. Bu reisi halk tarafından pek ziyade sevildiği cihetle birçok kimseler onun yerine feda-yı nefse şitap ettiler. Fakat Şamanların verdikleri kararın taraf-ı rabbâniden mülhem ve binaenaleyh lâ-yetegayyer olduğunu söylediler. Nihayet ihtiyar reis kabilesini toplayarak hayatını kabul etmelerini rica ve saadet-i umûmiye için kendini feda ettiğinden dolayı beyan-ı mes'adet eyledi. Artık karar verilmişti.

Fakat hiç kimse cellatlık vazifesini görmek istemedi. Bunun üzerine ihtiyar reis henüz pek genç olan oğlunu çağırarak kalbine kendi eliyle vaz'ettiği mızrağı vurmasını emretti. Çocuk imtina' etmek istediye de babasının tel'in edeceği korkusuyla bu meş'um işe razı oldu.

O zamana kadar birçok tahribat yaparak kuvveti azalmış olan hastalık da biraz sonra bitti. Cengâverler bitince cenk de kendiliğinden bitmişti.

Şamanlar sihir ve duaları ve sair vezaif-i mezhebiyyeyi diğer rahipler kadar muvafakiyyetle ifâ eder.

Onların neşr-ü tâtîm ettikleri akaid öyle karışık, anlaşılması müşkil şeyler değildir.

Şamanlar halkın cehalet ve safvetinden istifade ederek onları daimî bir korku içinde yaşatırlar. Esasen -o cehalet ve safvetten kendileri de nasibedardır- Şamanlar, cidden şayan-ı havf bir aile-i mezhebiyye teşkil ve tezyid-i nüfûz için her türlü vesait-i müdhîşeye müracaat ederler.

Yağmurları yağdıran, fenalıkları kaldıran bu adamlar, ervah üzerinde icra-yı nüfûz ile hastalıkları bile def eder.

Onlar birtakım acaip marifetler yapmak hususunda Hint fakirlerinden aşağı kalmazlar. Bir hasta hal-i ihtizara gelince bütün gün onun başı ucunda dans edip haykırırlar. Onlar hamailerle, nushalarla mâlâmâl uzun libaslar giyip sihr-alud tamburlarını şiddetle çalarlar. Bu gürültü ve onun neticesinde düşer oldukları vecd ve istiğrak onları girmek yolunu bildikleri semavâta i'lâ eder.

Feer isminde diğer bir müdekkik bu mes'ele hakkında şöyle serd-i efkâr ediyor:

“Şamanların, sihirbâzların, üfürükçülerin merkezi ve Şarkî Asya halkının, Mongolların, Mançuların, Ostiyakların, Samoidlerin, Çuvaşların safvetinden bil’istifade kandırdıkları meslek-i dinî, Şamanîlik yanlış yere Lamaizm ile karıştırılıyor.”

Bazı lamaların ekseriya Şamanların ameliyatını taklit etmelerinden yahut, şaman kelimesinden Çince “şa-mên” kelimesinden -Hind erbab-ı riyâzetine verilen “seramana: seramana” isminden müştaktır.- geliyor gibi görünmesinden-
dir.

Bundan başka Şaman bir isimdir; her kavim nezdinde başka başka mânâlara delâlet eder. Şaman kelimesini çok kullanan Mongollar o kâşiflere, peygamberlere “birgü” ismini veriyorlar. Mançu rahiplerine verilen Şaman ismi, şamandan başka bir şey değil gibi görünüyor. Fakat bu şayan-ı münakaşadır. Aynı zamanda Mançuların Şamanî mezhebinde olup olmadıkları da şayan-ı münakaşadır.

Şamanın sanatı; ervah ile münasebette bulunarak onlar üzerinde icra-yı te'sire muktedir ve o vasıta ile birçok fevâid iktifat edebileceğine herkesi inandırmaktan ibarettir.

İstikbali tanımak, gaip bir şeyi bulmak, filân veya falan şeylere nail olmak için ona müracaat edilir. Garip bir surette “accoules” olan Şaman bir tanbur ve çingiraklarla müzeyyen bir kemer taşır. Tanburunu çalıp çingiraklarını öttürerek raks eder. Birçok gürültü yaptıktan sonra anlaşılmayan sözler söyler ve nihayet beklenen cevabı verir.

Mamafih, bu tarz herkes için aynı değildir. Bazen bir ka-bın içini su ile doldurarak ona bir ot daldırırlar. Ve onu kendilerine müracaat edene serperler. Aynı zamanda esrarengiz bazı dualar okuyarak birtakım kökleri ateşe verirler.

Onlardan bazılarının hiçbir yara yapmadan bir kılıncı karnına soktuğu, boğazlarına bir ip geçirip kafa fırlayınca kadar onu sıktığı ve sonra onu alıp tekrar yerine koyunca hiçbir şey olmadığı rivayet edilir.

Bugün Lamaizmin yaygın olduğu yerlerde bilhassa Mongollar nezdinde Şamanîlik iyi günler gördü; fakat uzun zamanlardan beri o hoş görünmüyor. Binaenaleyh tedennidedir.

Bilhassa 1819-1820'de onun hakkında iyi takibat yapıldı. Sihirbazların şarlatanlığından bıkan gayet muteber bir lama, günün birinde onun aleyhinde bulunarak şarlatanlıklarını meydana çıkardı. Ve böylece bu mezhebi birçok kabileler nezdinden kaldırmağa muvaffak oldu..

TÜRKLER VE İSLÂMİYET

SÂSÂNÎLERİN İNKIRÂZİ ESNASINDA TÜRKLER

Son Sâsânî hükümdarı üçüncü **Yezdicird** [**Yezdigird**], *Kadise* (635 m.- 14 h.) ve *Celula* (637 m. -16 h.) meydan muharebelerini kaybettikten sonra *Horasan*'dan ve Türk serhatlerinden tedarik ettiği son kuvvetle *Nihavend*'de (641 m. - 21 h.) tali'ini tecrübe etmiş ve mağlubiyeti üzerine *Horasan*'ı terk ederek *Maveraünnehir*'e Türk hakanının merhametine iltica etmişti.

Hazret-i Ömer'in emriyle İslâm orduları *Ceyhun* sahilinde tevakkuf ettikleri esnada Tulu Han, Garp Türkleri hakanı idi;

Yezdicird [**Yezdigird**]ün teşviki üzerine büyük bir ordu ile *Horasan*'a yürüdüysen de, ehemmiyetsiz bir pişdar çarpışmadan sonra *Maveraünnehir*'e döndü. (642 m. - 22 h.) O sıralarda Çinlilerin ifsadâtıyla memleketinde çıkan bir sûrişi def eden hakan *Horasan* ve *Toharistan* taraflarında ikameti daha münasip görüyordu. (644 m. - 24 h.)

Hazret-i Ömer'in şehadeti üzerine *Horasan*'da başlayarak *Sicistan*, *Kirman*, *Fars* sahalarına kadar yayılan vâsi ihtilal hareketi, İslâmları yalnız *Horasan*'ın bazı mühim noktalarını muhafaza ile iktifaya mecbur etti.

Şarkî İran'da Nizik'in İstiklâli Horasan, Kûhistan, Toharistan'da Türk ve Araplar

Bu sırada şimdiki *Afganistan*'ın şimal kıtasını **Nizik** isminde bir Türk, Tarhanı zapt ederek *Şarkî İran*, *Toharistan* ve *Horasan*'daki Türk aşiretlerini idaresi altında topladı. Bu **Nizik**, Garp Tu-kiyuları arasındaki büyük fetretten dolayı

-Arapların “Cebgûye,” “Cebbûye” dedikleri- “Yabgu”larının idaresi altında *Horasan* ve *Kahistan* sahalarına geçip *Toharistan*’da yerleşen Türklerin ümerasındandı.

Bu esnada **Muaviye**, *Horasan*’ı İslâmlaştırmak ve hilâfete rapt etmek maksadıyla *Basra* ve *Kufe*’den elli bin kişilik bir kitleyi oraya yerleştirdi; *Toharistan* sulhen ve *Kahistan* harben zapt edilerek oradaki Türkler şiddetle katl ve te’ dip edildi.

Yalnız *Toharistan*’ın yukarı tarafında Yabgu Türkleri ve *Şarkî İran*’da **Nizik** hükümrân idi. (671m. - 51h.)

Horasan’da Daimî Teşevvüşler ve Buraya Türk Akınları

Mamafih *Horasan*’daki Arap kuvvetinin yekdiğerine muhasım birtakım kabilelere münkasım olması, aralarında daimî mücadelelere meydan açıyor, Emevîlerin uğradıkları büyük galeler *Horasan* işleri ile uğraşmaya vakit bırakmıyordu. Bundan istifade eden Türkler, sık sık *Horasan*’a akınlarda bulunuyorlardı.

Karluklar, -Arapların, Toguzguz: Dokuz Oğuz dedikleri- Uygurlar, hatta bazen Tibetliler, bu akınlara sık sık iştirak etmekte idiler.

Türgiş Devletinin Teessüsü ve Garp Türklerinin Yeniden Toplanması

Garbî Tu-kiyu Devletini teşkil eden kabilelerin en mühimi Türgişler idi. Garp Türklerinin inkırazından sonra bunların reisi **O-çe-le** etrafına sair Türkleri de toplayarak *Yedisu* taraflarında hükümet kurdu. (699m.-80h.)

Bundan sonra yavaş yavaş memleketini tevsi, Çinlilerin müdâhelâtını men ve *Ceyhun*’a kadar bütün *Maveraünnehir*’i nüfuzu dairesine ithal etti. İşte bu sıralarda *Irak* ve “Eyâlet-i

Şarkiye" vali-i umûmisi **Haccac, Kuteybe bin Müslim el-Bahilî**'yi *Horasan* âmilliğine tayin etti. (86 hicrî)

Fena bir idare memuru, fakat kahraman ve mahir bir kumandan olan **Kuteybe**, *Toharistan* ve *Horasan* işlerini düzelttik'ten sonra *Maveraiünnehir* fütuhâtına başladı ve servet ve mamuriyeti ile ma'rûf *Beykent*'i uzun mücadeleden sonra zapt etti. (h.88)

Bundan sonra Araplar, *Maveraiünnehir*'i rahat bırakmadılar. *Semerikand* zapt edildiği gibi *Buhara*'da da (h.90) feth ve arazi ve emlâkinin nısfı İslâmlara temlik olunarak *Buhara* hâkimi ile ahalinin bir kısmı Müslüman oldu. Artık *Harezm*, *Fergana* hatta *Kaşgar* havalisi dahi İslâm akınlarından ma'sun değildi. Lâkin bu çok devam etmedi.

Kuteybe'nin Katli Siyasî ve İdarî Hataları

Kuteybe'nin (h.96)'de *Horasan*'da katli üzerine, *Ceyhun* şimalindeki yerli hükümdarlar tekrar istiklâllerini kazandıkları gibi, *Buhara* ve *Sogd* gibi İslâm nüfuzunun en kavî olduğu yerlerde bile eski hükümdar sülâleleri Arap âmilleriyle müstereken idareye başladılar.

Mağluplara karşı onların hissiyat ve an'anatını okşayacak geniş bir fikr-i adaletle hareket etmeyerek zulm ve şiddet göstermesi, hatta **Nizik** gibi kendisine fedakârane muavenet eden bir Türk emirini isyana mecbur etmesi, **Kuteybe**'nin muvaffakiyâtına mani olmuştu.

MAVERAÜNNEHİR'DE İSLÂM İSTİLÂSINI KOLAYLAŞTIRAN ÂMİLLER

Türklerin Dâhilî Teşettütleri Türgişlerin İnkırazı Su- Lu'nun Hanlığı

(715 M.-97 H.)

Bu sıralarda Türgişler arasında veraset nizaları yüzünden bu **O-çe-le** hanedanı münkarız olarak yine Türgişlerden diğer bir kabile reisi **Su-lu** Hanlığını ilan etti. Eski hana tâbi olan yerlerin şark ve munteha-i şimalisine **Su-lu**; şimali *Seyhun*, *Taşkent*, *Fergana* sahalarında eski Garp Tu-kiyuları sülâlesinden diğer bir hakan icra-yı hükûmete başladılar.

Maveraünnehir'deki İslâm fütuhatına rağmen, evvelce *İ-ran* içlerine girmiş olan Türkler, henüz orada tutunabildikleri gibi *Ceyhun* garbiyle *Hazar Denizi* şarkındaki geçitten *Cürcan* yolu ile daima *İran*'a nüfûz edebiliyorlardı.

Cürcan Fethi ve Bu Muhaceret Yolunun Türklere Seddi

(716 M.-98 H.)

Esasen dağlı ve cesur olan *Cürcan* halkı, iptidaları yalnız “cizye”yi kabul etmişlerdi; lâkin sonra isyan ederek yolları kapadılar ve Arapları *Horasan*'a gitmek için uzun ve müşkilâtlı *Fars* ve *Kirman* tarikini takibe mecbur ettiler. Ara sıra *Horasan* şehirlerine de hücum eden bu dağlıları te'dip için **Kuteybe**, **Haccac**'ın muvafakatini almağa çalışmışsa da, şimal bozkırlarındaki Türklerin muavenetini te'min eden bu cesur halka karşı **Haccac** böyle tehlikeli teşebbüse cür'et edememişti. Nihayet halife **Süleyman bin Abdülmelik**'in *Horasan* âmili **Yezid bin Muhalleb**, yüz bin kişilik bir ordu ile Türklere bu yolu kapamaya muvaffak oldu. Ve bu hâdise eskiden burada yerleşmiş olan Türklerin İslâmiyeti kabullerine sebebiyet verdi. (m. 716-h. 98)

İslâm İstilâsından Evvel Maverâünnehir’de Siyâsî ve İçtimâî Teşkilât

Dihkanlar Yani Büyük Arazi Sahipleri

İslâm istilâsından evvel *Maverâünnehir*’deki siyâsî ve içtimâî teşkilât, bu sahanın hariçten gelecek herhangi bir kuvvet tarafından kolaylıkla istilâsına hizmet edecek bir şekilde idi. Burada “dihkan” namı altında, vâsi araziye sahip bir zâdegân sınıfı hâkimdi ki, eski *İran*’da olduğu gibi bunlara karşı içtimâî muvazeneyi te’min edecek mutlak bir hükümdar ve onunla müttefik bir ruhânî sınıf mevcut değildi. Bunların arasında temayüz eden bazıları yine “dihkan” lâkabıyla veya buna mümasil aristokratik lâkaplarla, küçük bir sahada icra-yı saltanat ediyorlardı. Kurun-ı vusta *Avrupa*’sında olduğu gibi *Buhara*’daki “Hudat: Hüdât” lâkaplı yerli hükümdarların maiyetlerinde de, “Dihkan” çocuklarının münavebe-i hizmeti suretiyle teşekkül eden bir muhafız kuvveti mevcuttu.

Tüccar Sınıfı ve Bu Sınıfın Dihkanlarla Münâsebâtı

Çin ve sair memleketler ile ettikleri ticaret sayesinde, zenginleşerek büyük arazi elde etmiş pek mühim bir “tüccar” sınıfı vardı ki, bunlar da “dihkanlar” gibi kendi topraklarındaki hisarlarında otururlardı. Bunların menâfi’i yerli hükümdarlar ve dihanlarla müşterek olduğu cihetle aralarında adeta zımnî bir ittifak, bir ahenk vardı. Çünkü, hepsi müttefikane kendi menfaatlerini zavallı halkın sırtından çıkarıyorlardı. Asırlarca muhtelif Türk zümrelerinin ve en sonra da Tu-kiyuların hâkimiyeti altında yaşayan *Maverâünnehir* halkı, etnoloji noktasından bir kısım İranîlerle Türklerden mürekkepti.

Maverâünnehir’de Kable’l-İslâm Dinî Hayat

Mazdeizm, Budizm, Hristiyanlık

Hayat-ı diniye itibariyle de, memleketin siyâsî ve içtimâî teşkilâtına nazaran, resmî ve umûmî bir dinin hâkim olamaya-

cağı pek tabii idi. Fi'l-hakika, Mazdeizm ekser sahalarda hükümrân olup muhtelif yerlerde Ateşkedelere tesadüf edilmekle beraber, Budistlere, *İran*'dan daha fazla burada kendilerini emniyette gören Nasturîlere ve kısmen de Maniheizm saliklerine de rast geliniyordu.

Türkler arasında ise, bu gibi muhtelif dinlerle beraber eski Türk Paganizmi de tabii hükümrândı. Bu muhtelif dinler arasında bazı tesadüfler vuku'u zarûrî olmakla beraber, bu mücadelelerin öyle şiddetli olmadığı ve Arap istilâsında buradaki ruhanî sınıfın asla te'siri görülmediği muhakkaktır.

Maveraünnehir'in Haricî Bir İstilâyâ Maruz Olmasının Başlıca Sebepleri

Kable'l-İslâm *Maveraünnehir*'de ziraat ve sanayinin, ticaretin epey müterakki olduğu, arazinin iskası için her tarafta mühim -kanallar açıldığı, mühim imalathanelerin mevcudiyeti,- *Beykent* gibi pek mühim ticaret merkezleri vücuda geldiği, halk arasında cengâverlik hislerinin şayi ve müteammim olduğu malûm ise de, memleketin içtimâî vaziyeti ve yerli hâkimler arasındaki daimi rekabet ve mücadeleler burayı herhangi haricî bir kuvvetin taarruz ve istilâsına maruz bırakıyordu.

Esasen, Kuşanların sukûtundan sonra bu sahada kuvvet ve satvet sahibi yerli bir devlete de tasadüf edilmemekte idi. Fi'l-hakika İslâmlar *Maveraünnehir*'i istilâ için bu dâhilî rekabetlerden azamî istifade ederek bir memleket halkını diğer memleket halkının silâhları ile ezdiler; ve **Hazret-i Ömer**'in gayri müslimlere silâh taşımayı men' eden meşhur kanunu burada tatbik edilmedi.

"Dihkanlar" daha ilk istilâlar karşısında telâşa düşerek dâhilî mücadeleleri bırakmaya ve İslâmlara karşı müttefikan harekete ahd-ı misak ettilerse de fiilen bunu tatbik edemediler. **Kuteybe**'nin fütuhatında onunla birlikte hareket eden

*Maveraünnehir*lilerin çok büyük rolü vardır. İşte *Maveraünnehir* dâhilî ve haricî bu vaziyet karşısında ya İslâm-ların yahut gayrimüslim Türklerin hâkimiyeti altına girecek, bu zengin memleket her hâlde müstâkil yaşayamayacaktı.

Maveraünnehir İstilâsı İçin Emevîlerin Garp Türkleri ile Mücadeleleri

Emevîler zamanında *Maveraünnehir*'in mukadderatı, Garp Türklerinin mütemadi tecavüzleri yüzünden bir türlü kat'ileşememişti. *Çu* nehri üzerindeki *Nevaket*'i payitaht ittihaz eden hakan **Su-lu**, iptida kendisini nazar-ı meveddet ve itimat ile görmeyen Çinlilere ve onlara tâbi olan Tu-kiyu hakanına karşı hasmane hareketlerde bulunarak Araplar ve Tibetlilerle birlikte *Kaşgar* ve *Aksu*'yu muhasara ve *Tokmak* şehrini zapt etmişti.

Lâkin onu ezemeyeceklerini anlayan Çinliler siyasetlerini tebdil edince, o da Araplara karşı daha serbest surette harekâtta bulunmak imkânını elde etti. *Orta Asya*'nın garp havalisindeki vilâyetleri kâmilten ele geçiren **Su-lu**, zengin ve mamur *Sogd* havalisini öyle kolayca Araplara bırakamazdı. Binaenaleyh sağ olduğu sürece onları hırpalamaktan ve isyan eden "dihkanlar" da muavenetten geri durmadı.

Hatta bu sebeple Araplar ona **Ebu'l-Mezahim** namını verdiler. **Su-lu**'nun katlinden sonra, halife **Ömer bin Abdülâziz**'in (m.717-720/ h.99-101) "mühtedilerden haraç almamak, her tarafta vâsi' kervansaraylar vücuda getirmek, tamamıyla âdil, mülâyim ve müdebbir bir idare kurmak" fikri lâyıkıyla tatbik edilse idi, burası şüphesiz pek çabuk İslâmlaştırlıacaktı.

Lâkin Emevîlerin zalim ve menfaatperest siyaseti buna mâni oldu. Ve Türklerle başlayan harp, kâh bir tarafın kâh diğer tarafın neticesiz galebesiyle, senelerce devam edip gitti.

Maveraünnehir, yerli halkın ve hâkimlerin mütemadi isyanlarından, Türklerle *Horasan* âmillerinin bitmek tükenmek bilmeyen harplerinden bîzar olup durdu. *Horasan*'da muhtelif sebeplerle Emevî saltanatına isyan eden bazı ümera da Türkler nezdinde kendilerine bir melce' ve muavin buluyorlardı...

Kara Türgiş Hakanının Katli ve Gür Sol (Kül Çor)'un Esareti ve İdamı

Hakan **Su-lu** Araplarla yeni muharebata hazırlandığı bir sırada ümerasından **Gür Sol** tarafından katledildi. (m.738-h.119) Sarı Türgişlerin reisi olan bu sergerde; **Kül Çor** lâkabıyla maruf **Baga Tarhan**'dır ki, *Çin* menba'larının ifadesine nazaran **Su-lu**'yu (m.738)'de katletmiştir.

Biraz devam eden teşettüt devresinden sonra **Baga Tarhan** Garp Türklerini tekrar bir hâkimiyet-i siyasiye altına toplayarak yine "Hakan" ünvanı ile *Seyhun* şimalinde karargâhını te'sis ve *Maveraünnehir*'de maktul hakana tâbi' bulunan yerleri de Kara Türgişlerden zapt etti. Kendilerine karşı muta'vat göstermeyen **Su-lu**'nun katli Çinlileri memnun etmiş ve (m.739)'da bir Çin generali, *Keş* ve *Taşkent* hükümdarları ile onun bir oğlunu esir ettikleri gibi, diğer bir Çin ordusu da *Fergana* ihşidi ile birlikte *Talas:Taraz*'ı zapt etmişti. İşte bu suretle Çin İmparatorluğu *Maveraünnehir*'de metbuiyyetini te'sis için (m.795)'ten beri takip ettiği faal siyasetin semerelelerini iktitaf etmiş, eski Garp Tu-kiyuları sahasına bu suretle tekrar hâkim olarak *Maveraünnehir*'de büyük bir nüfuz kazanmıştı. Bu sırada Emevîlerin *Horasan* valisi olan **Nasr bin Seyyâr** (m.738-748) *Taşkent* havalisini te'dip ve teskin için *Seyhun* sahiline kadar ilerlemişti.

Kuvvetli ordusuyla karşı sahilde onu bekleyen **Baga Tarhan**'ın bizzat icra ettiği bir keşifte Araplar tarafından yakalanarak idam edildi.

قائمة المدن والبلدان التي دخلت تحت طاعة المسلمين في عهد الخلفاء الأمويين

Emevîler Zamanında İslâm İstîlâsı Sahaları

Baga Tarhan'ın çocukları da **Nasr** ile ettikleri harplerde mağlup ve maktul oldular.

Binaenaleyh *Taşkent* havalisi hükümdarı Arapların metbuiyyetini kabul ettiği gibi *Fergana* hükümdarı da bir hayli uzun mücadelelerden sonra sulhen İslâmlara tâbi oldu. (m.740-h.121)

Hilâfetin Abbasîlere İntikâli ve Maverâünnehir'den Çin Nüfuzunun Tardı

(M. 751-H. 132)

Horasan'daki Arap kabileleri arasında sık sık meydana çıkan rekabetler, hilâfetin peygamber sülâlesine geçmesi için şiddetli ve cidden fedakâr bir propaganda yapan Şîî fırkalarının bilhassa hilâfetin bu ücra köşelerinde Türk ve İranîlere istinat ederek dinî-siyâsî kıyamlar vücuda getirmeleri, *Şam*'daki idare-i merkeziyenin intizamsızlığı **Nasr**'ı, *Maverâünnehir* harekâtından vazgeçirmişti.

Ebu Müslim Horasanî hilâfeti büyük bir kolaylıkla **Âl-i Abbas**'a temin ettikten sonra¹ *Maverâünnehir* işlerine de karışmak için pek iyi bir vesile buldu. Bu esnada Çin ordusu

¹ Mahiyet-i ırkıyesi ma'lum olmamakla beraber, tarihî bazı mülâhazalara tebaen Türk olması ihtimalini pek kuvvetli gördüğümüz **Ebu Müslim**'in son defa *Horasan*'a gelmesi (m.747)'dedir. Abbasîlerin "dai" yani propagandacılarından olan bu zat Alevîyyü'l-mezheb Müslümanların henüz eski dinlerini bırakmamış yerli ahaliyle barıştırarak *Maverâünnehir*'deki dihanlarla köy ve kasaba halkını da kendi tarafına celb etmiştir.

Ebu Müslim'in hareketi ahalinin arzularına o kadar mutabık geliyordu ki: Bir günde altmış karyenin kendisine iltihakı görülmüştür. O havalideki Araplar arasında Şîî propagandasının kuvvetli bulunması, onlardan birçoklarının iltihakını intac etmişti.

Bu sahadaki muvaffakiyetin en mühim sebebi; bilhassa yerli halkın çok müfrit bir Arap asabiyetini güden zulüm-kâr Emevî idaresi aleyhinde bulunmalarıdır.

kumandanı **Kato-siyen-çe** o aralık biraz müşevveş bulunan *Taşkent*'in işlerine karışarak *Taşkent* hükümdarını teslim mecbur etmiş ve sırf hazinelerini yağma maksadıyla, verdiği söze rağmen, onu katlettirmişti.

Bunun oğlu hemen İslâmlara iltica ederek Çinlilere karşı **Ebu Müslim**'in muavenetini istedi. Çinliler, *Fergana* ihsidinin muaviniyle kuvvetli bir ordu gönderdilerse de **Ziyad bin Salih** kumandasındaki Abbasi ordusu Çin ordusundaki Karluk Türklerinin Çinlilere isyanı üzerine -bu büyük kuvveti- *Taraz* nehri kıyılarında fevkalâde müthiş bir mağlubiyete uğrattı.

Artık bu muharebe *Maveraünnehir*'in mukadderatını kat'î surette tayin etmişti.

Maveraünnehir bundan böyle mutlaka İslâmlaşacak, İslâm medeniyeti dairesine girecek, Türkler de bu yeni medeniyete ister istemez müncezib olacaktı.

Bu sahada asırlardan beri *Çin* medeniyetiyle neticesiz bir şekilde çarpışıp duran *İran* medeniyeti, İslâm ruhiyle başka bir şekilde canlandıktan sonra, "Aksâ-yı şark" medeniyetini kormaya muvaffak olacak demekti.

Ebu Müslim'den Sonra Maveraünnehir'de Çıkan İsyanlar ve Mübeyyiza Fırkası

Ebu Müslim Horasanî *Maveraünnehir*'de Abbasi hâkimiyetini te'sis ettikten sonra, ona karşı çıkan muhtelif isyanları ve Arap kabilelerinin birtakım husûmetkârâne hareketlerini yerli kuvvetlerin yardımı ile ezdi.

Lâkin onun nüfuz ve kudretini bir türlü çekemeyen, Abbasi hükümdarı **Ebu Müslim**'i alçakça öldürttükten sonra *Horasan* ve *Maveraünnehir*'de birtakım mühim isyanlar çıkmıştı ki; bunlar da, "Müfrit Şî" efkârının ve bilhassa **Ebu Müslim**'in taraftarları olup Abbasilerin siyah sancaklarının zıddına beyaz bayrak kullandıklarından "Mübeyyiza" namını

beyaz bayrak kullandıklarından “Mübeyyiza” namını alan fırkanın daima büyük rolü vardır. Mamafih, Abbasîlerin kurdukları muntazam ve kuvvetli idare teşkilâtı ve henüz yeni inkişafa başlayan imparatorluğun kuvveti sayesinde bu isyanlar muvaffakiyetle neticelenememiştir.

Abbasîlerin Usul-i İdareleri ve Muhtelif Unsurlara Karşı Vaziyetleri

Abbasîlerin tarz-ı idareleri oldukça iyi tetkik edilmiştir. Bunlar zamanında Yunan-ı kadim filozoflarının âsâr ve efkârı İslâm âlemine naklolunduğu gibi “Mu'tezile” mesleği de revaçta bulunuyor, hülâsa eski medeniyetlerin bakiyeleri kolaylıkla İslâmiyete mâl edilerek, İslâm medeniyeti her sahada kuvvetle inkişâf ediyordu. Bunların Emevîlerden başlıca farkları, Emevîler Devleti Arap asabiyetine müstenit bir bedevî saltanatı olduğu hâlde, Abbasîlerin aynı dinde fakat muhtelif akvamdan mürekkep bir “kurun-ı vusta” imparatorluğu te'sis etmeleridir.

Abbasîler, bütün bu cins imparatorluklarda olduğu gibi mensup oldukları Arap unsurundan daha ziyade *Horasanlılara*, *Deylemîlere* ve daha sonra Türklere ilh... istinad ediyorlar, orduyu ve başlıca saray memurlarını onlardan teşkil ediyorlardı.

Merkez-i hilâfet olarak *Bağdat*'ın tesisi bu yeni imparatorluğun merkez-i sıkletini ve temayülâtını pek a'lâ gösterebilir.

ABBASÎLER DEVRİNDE TÜRK ZÜMRELERİ

Karluklar-Oğuzlar

Abbasîler zamanında Türkler, *Maveraünnehir* havalisinde bazı ehemmiyetsiz hareketlerde bulunmakla beraber, büyük bir şey yapamadılar.

Çünkü Emevîler devrinde olduğu gibi İslâmların karşısında kuvvetli Türk kitle-i siyasiyeleri yoktu. Çinlilerin mağlubiyetinden ve Türgiş Devletinin sükûtundan sonra İslâmlarla hemhudut iki Türk zümresi ortaya çıkmıştı: *Yedisu* vilayetinin tamamını ve *Seyhun*'un şarkını Karluklar zapt ederek *Seyhun* şimalinde bir devlet kurmuşlar ve (m.766)'da Türgişlerin payitahtını da elde etmişlerdi.

Seyhun'un aşağı tarafını ise Oğuz Türkleri elde ettiler ki; bunlar, **Su-lu'** nun vefatından sonra öteye beriye dağılmış olan eski garp Türklerine mensup idiler. İşte hicrî üçüncü asırdaki vakâyie iştirak edenler bunlar olup, bunları *Şarkî Türkistan*'daki Dokuz Oğuzlarla karıştırmamalıdır.

Bunlar öyle büyük ve ciddî harekâta cür'et edemeyerek ara sıra çapulculuk yaparlar, *Maveraünnehir*'deki isyanlara karışırlar, oradaki yerli hâkimlere veya âsi Arap ümerasına muavenet için gelirlerdi.

Hatta sırf bunların tasallutundan kurtarmak için, *Buhara*, *Taşkent* gibi mühim şehirlere büyük surlar yapılmıştır.

Abbasîler Devrinde Horasan ve Maveraünnehir'de Dinî-Siyasî Kıyamlar ve Bunlarda Türklerin Rolü

Tâhirî hanedanından evvel, Abbasîler tarafından tayin edilen *Horasan* valileri gerek Araplar gerek İranlılar tarafından îkâ edilen birçok isyanları bastırmak mecburiyetinde bulunurlarken, *Buhara*'da birkaç defa Arap kabilelerinin isyanı vukua geldi.

Mervürrevet, Sicistan ve Badgîs'te patlayan siyasî-dinî isyanları da bu meyanda sayabiliriz.

Ebu Müslim taraftarları yani “Mübeyyiza” fırkası da bu isyanlarda daima müddei olmuşlardır.

Mamafih, bu harekâtın en mühimi, yüzünü daima yeşil örtü ile örttüğü cihetle “**El Mukni**: peçeli” lâkabını alan **Haşim bin Hâkim**'in *Keş* ve *Nesef* havalisindeki isyanıdır.

Keş ve Nesef'te El-Mukni'nin İsyanı

Nübüvvet iddiasında bulunarak başına bir gürûh toplayan bu herifin maiyyeti arasında Oğuz Türkleri pek çok olduğu gibi, bu sırada Mübeyyiza fırkası da *Buhara*'da -mahallî hükümdarın yardımıyla- iyice yerleşmişlerdi. Lâkin nihayet (m.780-h.166)'da bu hareket tenkil ve *Buhara* hâkimi katlo-lundu.

Mamafih bu harekât ile bu havalideki Batınîler tamamen katledilmiş olmadı. *Keş* civarında yalancı peygamberin hatırası yıllarca ta'ziz edildiği gibi *Maveraünnehir* köylerinde ve *Îlâk* kasabasında da “Mübeyyiza”ye mensup olanlar asırlarca yaşadılar.

Muahharan (m.806)'da **Rafi' ibn-i Leyf**'in isyanından bütün bu Batınî unsurlar, *Şaş*'ın Türk hükümdarı; *Hocend*, *Uşrûşene*, *Buhara*, *Harezm*, *Huttal* halkı müşterek olduğu gibi Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Tibetliler bile bunun muvaffakiyetine yardım etmişlerdir.

Fakat (m.851)'de bu hareket şiddetle bastırıldı. İşte Türklerin İslâm tarih-i umumî-i dinîsindeki büyük Batınî hareketlerine iştiraklerinin başlangıcı, bu zikrettiğimiz vak'alardır.

Me'mun'un Hilâfeti ve Bunun Devrinde İranlıların Ehemmiyeti

Oğuz göçebelerinin telâkkiyat-ı dîniyelerine uygun gelen bu Batınî harekâtıyla kolayca istinâsları, istikbalde Türkler arasında Ehl-i Sünnet akaidine mugayir Batınî Féterodoxe zümre ve tariklerinin inkişafına icra-yı te'sir etmiştir.

Kardeşine asıl İranlılar vasıtasıyla galebe eden Halife **Me'mun**, devletin hemen bütün idare işlerini bunlara terk ve tevdide asla tereddüt etmemiştir. Bu suretle hilâfetin şark vilâyetlerine birtakım valiler gönderilmiştir ki muahharan bunlar arasında -o vilâyetleri ırsen kendi hanedanlarına hasr eden nim-müstakil ve sonraları müstakil birtakım sülâleler de yetişmiştir. İşte bunların başlıcaları *Horasan*'da Tâhirîler ve *Maveraünnehir*'de ise Sâ mânîlerdir.

Maveraünnehir'de Sâ mânîler Devleti ve Türk İstilâları

Halife **Me'mun** zamanından itibaren *Maveraünnehir*' i cidden büyük bir maharet ve adaletle idare eden Sâ mânîler iptida *Horasan*'daki Tâhirîlere tâbi idiler;

Bunlar Saffârîler tarafından mahv u iskat edildikten sonra Sâ mânîlerden **Nasr bin Ahmed** halife tarafından *Maveraünnehir* valisi nasb edildi.

Onun halefi ve bu sülâlenin ilk hükümdarı olan **İsmail bin Ahmed**, *Maveraünnehir*'deki mevkiini sağlamlamak için şimal ve şarktan gelen Türk istilâlarını men'e çalıştı. Amcası **Nuh** daha evvelce *Seyhun* şimalindeki *İspicab* şehrini ve havâlisini zabt (838m-224h) ve tahkim etmiş ve ahalisini de (uç: serhat) halkı olarak her türlü tekalifden muaf kılmışsa da te'siri olmamıştı.

İsmail de (892-903m.-279-295h) bu siyaseti takip ile *Taraz*'ı zapt ve büyük kilisesini camiye tahvil eyledikten sonra,

Uşrûşene'nin yerli hükümdarını da iskatla o havaliyi taht-ı hükmüne aldı.

Türklerin mütemadi tecavüzlerini men için *Seyhun*'un ötesinde bir istihkamat silsilesi vücuda getirdi, lâkin bu da Türk tecavüzlerine mani olamadı.

Türkler bir istilâlarında mağlup olmakla beraber (903m-291 h.) ikincide hemen bütün *Maveraünnehir*'i ve *Harezmi* yağma ve birçok esir ve ganaimle avdet etmişlerdir. (913 m.-301 h.)

İşte bu izahattan anlaşılıyor ki Sâ mânîler milâdî dokuzuncu asır ile onuncu asır mebadisinde, Türkleri daire-i itaate almak için daima asker sevk etmişlerdi; lâkin *Balagasun*'un gayrimüslim Türkler tarafından zaptını müteakip bunlara karşı sefer açılıp açılmadığını bilmiyoruz. Yalnız sonraki senelerde Sâ mânîlerin ellerinde Türk hakanının oğlunun esir bulunduğu ve onuncu asırda Türk sahalarında Sâ mânîlerin oldukça icra-yı nüfuz ederek hatta bazı yerlerde kaleler yaptırdıkları malumdur.

Bundan başka bilmediğimiz bazı esbaba mebni, bir kısım Oğuzların da bu devirde *Maveraünnehir*'e indiklerini ilâve edelim.

Maveraünnehir'de Gaziler Teşkilâtı ve Ehemmiyetleri

Hâlbuki Horasan ve *Maveraünnehir*'de bu şekilde kat'î ıslahat yapmak mümkün olmuyordu. Binaenaleyh işsizler ve gayrimemnunar için civardaki kâfirlerle harp ederek ganimet ve "gazilik" unvanı kazanmaktan başka bir şey kalmamıştı.

Bunların miktarı pek çok olup hükümet tarafından, resmen tanınmış teşkilâta ve rüesaya maliktiler. Müverrih **Beyhakî**'nin **Sipehsalar-ı Gaziyan** ve **Atbî'nin Reisü'l Fityan** dedikleri işte bu reislerdir ve bu zümrelerle, ileride

Anadolu sahasında göreceğimiz Ahîler ve Rum Gazileri arasında büyük bir alâka vardır. Mamafih bunlar yalnız *Maveraünnehir* etrafında harekâtla iktifa etmeyip her ne tarafa harp varsa koşarlar ve hükumete teklif-i hizmet ederlerdi. Mamafih bunların zapt ve raptı müşkildi.

Bir müellif *Yengi Kent* ahalisinden bahsederken, bunları Sâ mânîlerin istinatgâhları ve her karışıklığın müsebbipleri diye tavsif ettiği gibi, yine diğer bir müverrih de bunlara karşı “ayyar: hilekâr” tabirini kullanıyor. Bunlar büyük şehirlerde ve bilhassa *Semerkand*’ta pek çok olup Sâ mânîler zamanından beri o havali halkının rahat ve huzurunu selb etmişlerdir.²

² “Ayyarlar” hicri ikinci asır sonlarında *Bağdat*’ta türeyen ve *İptida Emin* ile *Me’mun* mücadelesinde büyük bir rol oynayan kuvvetli bir zümredir. Bunlar askerî mahiyette vasi ve muntazam bir teşkilata maliktiler. Bunlar sade avret yerlerine futa ve peştömaller bağlayarak ve başlarına hurma yaprağından yapılmış başlıklar koyarak çıırılçıplak, yalnız vücutlarına hurma yaprağıyla hasırdan mamul ve çakıl taşları ile kum memulu zırhları siper ettikleri halde meydana çıkmışlardı; bu guruh arasında boyunlarına çanlar, kırmızı ve sarı sedefli yularlar, kemerler, süpürgeler, kıldan ipler asılı birtakım, çıırılçıplak adamlar da mevcuttu. Bilhassa böyle dahilî harplerde ve anarşi zamanlarında âhâliye musallat olan bu teşkilat mensupları 5. asrın nısf-ı ahirinde *Bağdat*’ı adeta haraca kesmişler vergi toplamaya başlamışlardı. *Maveraünnehir* sahasında ve bilhassa *Semerkand*’ta mevcudiyetini gördüğümüz zümrenin asıl ma’ruf ismi ise “Cavlakî, Cevalika” yani “Cavlaklar: Çıplaklar”dır. Sâ mânîler devrinde bunların yaptıkları işler, tıpkı *Bağdat* ayyarlarınınkine müşabihti; muahharan Karahanîlerin bir şubesi *Semerkand*’da icrâ-yı hükümet ettikleri sırada, başlıca istinatgahlarını bunlar teşkil ediyordu. Hemen umumiyetle Türklerden mürekkep olan bu zümrenin Selçukî hükümdarı Melikşah’a karşı nasıl ve niçin isyan ettiklerini aşağıda göstereceğiz. 7. asır esnasında Moğol ordularını teşkil eden kalabalık ve gayri mütacanis kitleler arasında bunların da mevcudiyeti kat’iyetle malumdur. *Barbier de Meynard* halîki mahiyetini bir türlü anlamadığı bu zümreyi “Siyasetname” tercümesinde alelade bir kabile zannederek aldanmıştı. Bunlarla ileride mevzu bahs edeceğimiz “Ahîler, Kallenderler” gibi zümreler hatta muahharan Osmanlı teşkilatı-ı askeriyesinde göreceğimiz “Deliler, Şatırlar” arasında büyük bir alâka vardır. Menşeleri Abbasîler zamanına irca edilebilen bu “Şatırlar”, “Ayyarlar” mahiyetindeki bir teşkilat olup göğüsleri üzerinde “Ezrettü’ş-Şâtâr” namıyla maruf bir peştimal bulunurdu.

Tahirîler ile Safarîlerin Sukûtu ve Sâsânîlerin İstikrarı

Milâdî 821'de bu mücahidlerden biri *Horasan*'da büyük bir isyan çıkardığı gibi, yine o asırda bunlardan -**Hamdullah Kazvinî**'ye nazaran- "Şîfiyyül mezhep Saffarî" ailesi yetişerek Tâhirîleri mahvetmişler, fakat Sâsânîlerin elinden *Maveraünnehir*'i almaya muvaffak olamayarak bu uğurda mahvolmuşlardır. Çünkü Sâsânîlerin idare teşkilâtı bunlardan daha muntazam olduğu gibi, *Maveraünnehir*'de de pek kuvvetli surette yerleşmişlerdi.

Binaenaleyh (900 m.)'de *Belh* civarında Safarîleri mağlup ve hükümdarlarını esir eden Sâsânî hükümdarı **İsmail**, *İran*'ın şimal vilayetlerini dahi zapt etti; Fakat halifeleri bu İran vilâyetlerini muhafaza edemediler, çünkü bunlar arasında kudretli bir hükümdar zuhur edemedi.

Fakat sırf bu muntazam teşkilat sayesinde Sâsânî saltanatı daha bir asır kadar devam edebilmiştir.

Seyhun Havalisinde İslâm Dininin Türkler Arasında İntişarı

Halife **Mu'tasım** zamanında *Maveraünnehir* halkı umumiyetle Müslüman olmuşlar, hatta çöldeki putperest Türklerle karşı gazalarda bulunmaya başlamışlardı. *Taşkent* halkı daha evvelce İslâmiyeti kabul etmiş oldukları gibi *İspicab* havalisindeki Türkler de ihtida ederek İslâm memleketlerinin sair Türklerle karşı müdafaasını deruhte etmişlerdi. Esasen daha halife **Me'mun**, sefirler vasıtasıyla yerli ailelere mensup mühim adamları merkez-i hilâfete celb ederek hediyeler ve mükâfatlarla onları ihtidaya mecbur ediyordu.

Abbâsilerin İslâmlaştırma Siyaseti ve Irak'ta Türkler

Bu İslâmlaştırma siyasetine Mu'tasım zamanında daha büyük bir kuvvetle riayet edildi: *Sogd, Fergana, Uşruşene, Taşkent* havalisinden yetişen Türkler derhal halifenin hassa ordusuna alınıyordu.

Türk askeri için *Samarra* şehrini vücuda getiren Mu'tasım'dan sonra Irak'ta Türklerin adedi ve Abbâsi hilâfeti üzerindeki nüfuzları mütemadiyen arttığı gibi, bu hâl *Seyhun* havalisindeki Türklerin de süratle İslâmlaşmasına sebebiyet verdi.

Türklerle mütemadi münasebetlerde bulunan İslâm tacirleriyle tarikatlarını yaymaya çalışan dervişlerin de bu hususta pek büyük te'siri olmuştur.

Seyhun Türklerinden İki Yüz Bin Çadır Halkının İhtidası (349 Hicri)

İşte bu âmiller neticesinde (349 h.)'de *Taşkent* ve *Farab* arasında tahkim ve tarsin edilmiş müdafaa hattının ötesindeki arazide, Sâmanîlerin hâkimiyetini tanımaksızın yaşayan iki yüz bin çadır halkı Türk, İslâmiyeti kabul ettiler.² Bunlar eski Garp Tu-kiyuları bekayasından -ve belki de Karluklar" olması muhtemeldir.

Kaşgar ve *Balagasun* havalisinde de İslâmiyet hicri dördüncü asırdan başlayarak yerleşiyordu. Herhalde beşinci asırdan itibaren Türk âleminin en vasi' bir sahasını İslâm medeni-

² Sâmanîler zamanında çöldeki Türkler arasında İslâmiyetin suret-i intişarı na dair hemen hiç malumatımız yoktur. Yalnız Sem'ânî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre *Nişaburlu* bir zat bozkırlardaki putperest Türklerin yanına giderek "hakanlar hakanının" sarayına kabul edilmiş ve burada hicri üç yüz elliden evvel vefat etmiştir. Tarihlerin tetabukuna bakılacak olursa bu sıradaki büyük ihtidada bu zatın bir tesiri olduğuna hükmedilebilir.

yeti tesiri altında ve İslâmlaşmış buluyoruz. İşte görülüyor ki: Türkler, İslâm dinini meselâ Araplar, İranîler, Berberîler gibi silâh kuvvetiyle değil, sırf kendi arzu-yı vicdanîleriyle kabul etmişlerdir.

Aşağıda, Sâ mânîler devrindeki başlıca gayrimüslim Türk zümrelerinden bahsederken, dördüncü asır esnasında Türk zümrelerinin kısm-ı azamı arasında henüz putperestliğe, Hıristiyanlığa, Budizme, Maniheizme tesadüf edildiğini daha iyi göstereceğiz. Ancak dördüncü asrın ikinci nısfında Müslüman Karahanîler Devletinin Şarkî *Türkistan*'da teessüsü ve biraz sonra Selçukîlerin zuhuru ve kısm-ı azamı Oğuzlardan olmak üzere muhtelif Türk kitlelerinin İslâm memalikine mütemadi muhaceretleri sayesinde ki; İslâmiyet Türkler arasında yayılmıştır. *Kaşgar* Türk hanlarının beşinci asırda *Çin-Hint* medeniyet dairelerine mensup Budist veya "Mani-ül-mezheb" Uygur Türkleriyle birçok büyük muharebatta bulunduklarını bildiğimiz gibi, daha evvel Gaznevîler zamanında *Gazne*'ye gayrimüslim Türk hükümdarlarından **Kayahan** ve **Buğrahan**'ın elçileri gelip **Sultan Mahmûd Gaznevî** ile sıhriyyet te'sisini istediklerini (1026 m) kezalik bundan bir asır sonra bile **Harezmsâh Atsız**'ın *Cend* ve *Seyhun* mecra-yı süflasıyla *Mangışlak*'ı işgal ederek *Türkistan* içlerine doğru bir sefer icra ve oradaki gayrimüslim Türklerin hükümdarlarına galebe ettiğini biliyoruz. Bundan daha muahhar zamanlarda bile Türkler arasında henüz İslâm olmamış kitlelere rast gelinmektedir.

Meselâ, **Celaled-din-i Harezmsâh**'ın ordusundaki Türklerin -şüphesiz hepsinin değil, fakat herhâlde mühim bir kısmının Moğollar gibi- 'müşrik' olduğunu, kezalik *Almalığ*'da *Çu nehri* sahillerindeki Türkler arasındaki Nasturî Hristiyanlığın ancak **Timur** zamanından itibaren ortadan kalkarak İslâmın o havalide umumi din hükmüne geldiğini ilâve edelim.

Milâdî on üçüncü asır mebadisinde bir İslâm coğrafya müellifinin şiddetli Müslüman düşmanı olarak gösterdiği Türkler öyle anlaşılıyor ki; o esnada henüz tamamiyle İslâmiyet dairesine girmemiş olan bu bir kısım şark Türkleriydi.

Sâmânîler Devrinde Maverâünnehir’de Şîî Harekâtı ve Türk Rolü

Horasan eskiden beri Şîî harekâtı için bir merkez hükümünde idi; Alevîlerin buradaki nüfuzları o kadar kuvvetliydi ki *Nişabur*’da, -daha **Abdullah bin Tahir** zamanında, -Alevî imamlarından birinin namına hutbe okunmuştu. Sâmânî hükümdarı **Nasr**’ın zamanında *Nişabur* halkı bu Alevînin hafidine biat ettiler. **Nasr** bunu *Buhara*’ya davetle i’zaz ve ikram ve hatta maaş tahsis etti. *Maverâünnehir* Şîîleri bundan cesaret alarak kuvvetlenmeye başladılar.

Bu sıralarda *Mısır*’da "Şîîyyül mezhep" "Fatımî halifeleri icra-yı hükûmete başlamışlar ve alel-usul her tarafa "dailer" göndermişlerdi.

Horasan’daki Şîî reisi *Maverâünnehir*’de daha kuvvetli propaganda yapmak maksadiyle evvelâ *Nesef*’e sonra da payitaht olan *Buhara*’ya geçti.

Ve oradaki Sâmânî ricalinden birçoğunu kendi mezhebine ithal ile saraya girmeye muvaffak oldu. Hatta kuvvetli bir rivayete göre hükümdarı da kandırdı. Fakat *Buhara*’nın Sünnî ulemâsı bundan fevkalâde hiddetlenerek hassa askerini teşkil eden Türklerin rüesasına müracaatla **Nasr**’ın hal’ini ve Türk kumandanının emarete intihabiyle Şîîlerin katliamını kararlaştırdılar. Lâkin hükümdarın oğlu **Nuh** bu suikastı keşfetti.

Mürettepler şiddetle tecziye edilmekle beraber, Sünnîleri hoşnut etmek için memleketteki belli başlı Şîîler katl ve mallarını da müsadere olundu. Mamafih Şîî propaganda tesiriyle *Maverâünnehir* Şîîleri yine gizlice kanaatlerini muhafaza ediyorlardı.

Sâmânîler Zamanında İslâm Dairesi Haricindeki Türk Zümreleri

Sâmânîler devrinde *Horasan* ve *Maveraünnehir*'in İslâm şehirlerine gelen Türklerin nasıl büyük bir mevki kazandıklarını ve ne mühim bir rol ifa ettiklerini izah ettik.

Biraz aşağıda Selçukîlerin zuhûruna kadar Abbasi hilâfesinde Türklerin mevkii ve Karahanîlerden başlayarak Türklerin İslâmiyeti kabulden sonra teşkil ettikleri devletler hakkında da malûmat vereceğiz.

Yalnız, bütün bu vekayi'in lâyıkıyla anlaşılması için hicri 3-4'ncü asırlarda henüz İslâmiyet dairesine girmemiş ve İslâm memleketlerine gelmemiş olan muhtelif Türk zümreleri hakkında da biraz izahat vermek icap ediyor. Müteakip asırlarda vukua gelen birçok büyük tarihî hadiseleri anlamak için buna ihtiyac-ı kat'i vardır. **Nasr bin Ahmed Sâmânî** (913-942 m. 301-331 h.) zamanında *Horasan* ve *Maveraünnehir*'den Çin'e doğru bir seyahat icra ederek muhtelif Türk kabilelerini gören bir İslâm seyyahının bu husustaki ifâdâtı bize bu asırdaki Türk etnolojisi ve diniyatı hakkında oldukça sarih bir fikir vermektedir.

"... *Horasan* ve *Maveraünnehir*'deki İslâm beldeleri ile "Hareke"[Hereke], "Tahtah", "Beca" kabilelerinden sonra "Peçenek" hududuna girilir. Bunların sakalları uzun ve bıyıklarının ucu aşağıya doğru sarkıktır. Gayet cahil olup kadınlarla yol ortasında münasebette bulunurlar. Aralarında ittifak yoktur; gıdaları yalnız darıdır.

Bunların şimalde Slav memleketlerine mücavir büyük şehirleri vardır. Kimseye haraçgüzar değildirler. Burada on iki gün yüründükten sonra "Çiğil" kabilesine gelinir. Bunlar deve kesmezler, öküz ve inek buralarda yoktur. Yedikleri arpa ve burçak gibi hububatla koyun ve keçi etidir.

Elbiseleri softan veya kürktendir. Pek güzel yüzlüdürler. Evleri [tahta] ve kemikten yapıldır. Vüs'at-ı maişete malik olduklarından mutaarrız değildirler, bilâkis civar kabileler bunlara hücum ederler. Mecusî oldukları halde meharimlerini tezviç itiyadındadırlar. "Süheyl, zühal, cevza', benât-ı na's cedy"e taparlar. Ve "Şu'arâ-yı Yemani'ye, "Rabbu'l-Erbab derler. Aralarında pek az Hristiyan da vardır.

Bu memleket kırk günde geçildikten sonra "Bograç"lar hududuna girilir. İyi süvari ve silâhşör olan bu adamlar sakalsız ve sarkık bıyıklıdırlar.

Padişahları Alevî olup Yahya bin Zeyd" evlâdındandır. Ma'bûdları bu padişahlarının nezdinde bulunan mezhep ve dışı (zeyd)e ait bir mersiye ebyatını muhtevi olan bir mushaf-ı şeriftir. Zeyd'e Melik-i Arap ve Hazret-i Ali'ye "Îlâh-ı Arap" derler. Îlâh-ı Arap'ın göğe inip çıktığına inandıklarından semaya karşı gelince ağızlarını açarlar. Gözlerini göğe dikerler. Buralarda inek, keçi, öküz yoktur.

Libasları, döğme keçedendir. Bunları müteakip Tibet kabilesi ve ondan sonra da "Kimak" [Kimek] arazisi gelir. Bunların evleri deridendir. Gıdaları nohut, bakla, erkek koyun ve keçi etidir. Dişileri kesmezler.

İstedikleri zaman yağmur yağdıracak sihirli taşları vardır. Ovalarında altın ve elmas da bulunur. Kendilerine mahsus yazıları olup sahîh'ül-bünye olmak şartı ile seksen yaşını geçirenlere taabbîd ederler.

Bunların arazisinde otuz gün kadar gidildikten sonra (Guz: Oğuz)ların memleketine girilir.

Oğuzların taş, tahta ve kamıştan bir şehirleri, esnamdan hâlî bir ibadethaneleri ve kendilerine vergi verdikleri hanları vardır. Hint ve Çin ile ticaret ederler.

Gıdaları, erkek dişi koyun ve keçi etidir. Hububattan yalnız buğdayı yerler.

Kürk ve keten giyip yün giymezler. Memleketleri emniyetlidir. Bunlardan sonra Dokuz Oğuzlar memleketi gelir. Bunlar her nevi hayvan eti yerler ve eti mukaddes bildiklerinden hayvan beslemeyi iyi bilirler.

İbadethaneleri yoktur. "Ala'im'üs-sema" zuhurunda bayram ederler.

Kudretli bir padişahları olup bunun kasrı üzerine kurulmuş ve yüz adam alacak kadar geniş beş fersahlık mesafaden görünen altından bir çadırı vardır. Bayrakları siyahtır.

Bunların arasında yirmi gün gidilince Kırgızlar memleketine girilir. Bunlar deve, sığır, koyun, keçi ve sair hayvanların etiyle pirinç, darı yerler.

İbadethaneleri ve kendilerine mahsus yazıları vardır, âkil ve fatindirler. Kandil söndürmek adetleri olmayıp kendi kendisine sönünceye kadar bırakırlar.

İbadet vakitlerinde okunmaya mahsus duaları vardır. Bir senede müteaddit bayram yaparlar. Bayrakları yeşildir. "Zuhal" ve "Zühre"ye hüürnetleri olup "Merih" ile tatayyur ederler. Burada misk ve vahşi hayvanat pek çoktur. Bu araziye mahsus geceleri ışık veren bir taş vardır ki, onları kandilden müstağni eder.

Fevkalâde muta' bir padişahları olup huzurunda ancak kırk yaşını geçenler oturur. Memleketleri emniyetlidir.

Buradan sonra "Harluh: Karluk" hududuna girilir... Bunlar nohut ve mercimekle ve tuzlu etlerle tegaddi ederler. Libasları yündendir. Kara darıdan şarap yaparlar. Bir ibadethaneleri olup duvarlarında eski padişahlarının resimleri menkuştur. İbadethaneleri ateşte yanmayan bir ağaçtandır. Birbirlerinin emvalini gâret etmek, kumarbazlık, zina gibi şeyler umumidir.

Kadınları güzel fakat iffetsizdir. Erkeklerinde kıskançlık yoktur. Bir bayramları vardır ki, bunda diba giyerler, vakti müsait olmayanlar ondan bir parça yamarlar.

Yanında kurban kestikleri mukaddes, yeşil bir taşları vardır. Bunların memleketinden sonra "Hutluh" kabilesi topraklarına girilir.

Hayvan etleri ve buğday yerler, etraf kabileleri vururlar. Kız kardeşleriyle tezevvüc adetleridir. Her kadın ömründe bir kocaya varabileceğinden zevci kendinden evvel ölürse dul kalır. Zina eden erkek ve kadını yakarlar. Katili idam ederler. Padişahları bekâr olup tezevvüc eyleyecek olursa katilolunur..."

Dördüncü asrın ilk nısfındaki Türk zümreleri hakkında verdiğimiz bu malumatı ikmal için eserini (355 h.) de - şüphesiz o tarihten evvele ait münabaa ve rivâyâta istinaden-yazmış olan bir müellifin ifâdâtını da hulâseten nakledelim:

"Türkler, birçok kabilelere munkasım olup bir kısmı çadırlarda ve bir kısmı da sabit meskenlerde otururlar. İşgal ettikleri saha pek vasi'dir;

Cenuben Tibet ve Çin'in bir kısmı, şarkta Çin ve Ye'cüc ve Me'cüc, garbta Ceyhun'un menba'ından bed' ile bataklıklarda kaybolduğu sahaya kadar, Maverâünnehir, şimalde, Türklerin bir şubesi olan Dokuz Oğuzlar, bunların âdât ve tebâyîi adeta vahşi hayvanata benzer. Memleketleri şimalen soğuk ve meçhul bir ülkeye muttasıldır (Türk Sahası). Rum Denizi'nin bir kenarıyla Hazar Denizi'ne kadar imtidad eder.

Türklerin kısm-ı a'zamı beyaz derili ve basık burunludur. Onların arasında -eski İranîler gibi- "seneviyyü'l-itikad" olanlar yani hayır ve şer ilâhlarına inananlar, Hristiyanlar, putpe-restler, güneşe tapanlar vardır.

Ekser memleketleri soğuktur. Rivayete göre Dokuz Oğuzların bir hükümdarı olup, onun sarayının üstünde beş fersahlık mesafeden görülen altından bir çadırı vardır.

İçlerinden birtakımı buna taparlar. Bunların sahralarına pek az kar düşer. Yazın pek sıcak olduğundan mağara ve izberlerde ikamet ederler. Muhtelif meyve ve mahsulleri vardır. Kırgızların tarlaları ve ağaçları olup, hükümdarlarına hakan derler. Taraz'dan, Dokuz Oğuzlara kadar bir aylık ve oradan Kırgızlara da keزالık bir aylık yol vardır. Diğer Türkler kabilelere ve obalara mümkasım olup ismen Çin hükümdarlarına tabîdirler.

Rivayete göre Çin'in şimal ve garbında ikamet eden bu Türklerden bazı kabilelerin kendilerine mahsus dîn bir kitapları vardır; bazıları Tibetlilerin bazıları da Soğdluların kitabına tebaiyyet ederler.

Dokuz Oğuzlar arasında ayrıca Budist ve Hristiyanlar da vardır. Yaralıları ve esirleri öldürmek i'tiyadında değillerdir. Aldıkları esir mecruh ise ona bakarlar ve onu ailesine gönderirler. Kırgızlar ölülerini yakarlar. Putları olduğu gibi bazıları güneşe, birtakımı da göğe taparlar. Bazıları ölü ile beraber esirlerini ve hizmetkârlarını da gömerler ve mezarın üstünde kurbanlar keserler.

İçlerinde kar, dolu yağdırmaya ve rüzgâr estirmeye muktedir birtakım kimseler -kâhinler- vardır. Tarz-ı ihtikâmları kendilerine mahsustur.”

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

KARAHANLILAR VEYA HAKANİYE DEVLETİ

(380-609 h)

Hakaniye Türkleri Hangi Türk Zümresine Mensupturlar?

Türklerin arasında İslâmiyetin intişarına ve *Maveraünnehir*'in kat'i surette Türkleşmesine hizmet eden Hakaniyye Devletinin tarihini tetkikten evvel, bu hanedan müesseselerinin ve devletinin kuvve-i merkeziyye ve asliyyesini teşkil eden Türk zümresinin kavmî mahiyetini sarahaten anlamak icap eder.

Bu devletin mebadisine ait tarihî tafsilât adeta mefkud olduğu için bu yolda bir etnolojik tetkike lüzum şüphesiz daha fazladır.

Karahanlılar Devletini Karluklar Teşkil Etmişlerdir

Hicri üçüncü ve dördüncü asırlara ait başlıca coğrafi menba'ların izahatına ve beşinci asırda Türk zümre ve lehçeleri hakkındaki tetkikata nazaran Karahanlılar devletinin kuvve-i asliyyesini teşkil edenlerin mutlaka Karluk Türkleri olması icap eder.

Bunlara muahharan -diğer bütün Türk devletlerinde gördüğümüz gibi- sair birtakım Türk zümreleri daha iltihak etmiş olmakla beraber, Karahanîler daima Karlukların kuvvetine istinat ediyorlardı.

Aşağıda göreceğimiz vechile Selçukîler Devletinin esasını nasıl Oğuz Türkmenleri teşkil ediyorsa Karahanlılarda da aynı mühim ve imtiyazlı mevki Karluklara münhasırdı.

Bunlar arasında bazı göçebe aşiretler arada sırada hakanlara karşı isyanlar çıkarmakla beraber, yabancılara karşı daima müttehid bir cephe teşkil ediyorlardı.

Sâmânîler, bu sülâle hakanlarının *Maveraünnehir*'e hücumlarında, ancak -Karluklar ile aralarında eskiden beri münâferet bulunan- Oğuz Türkmenlerinin yardımına istinat edebilmişlerdi

Karlukların Kavmi Teşkilâtı ve Etnolojileri

Karluklar hakkındaki mevcut tarihî malûmat, onların eski Tu-kiyularla aynı asıldan gelme büyük bir Türk zümresi olduğunu gösteriyor.

Oğuz Destanının bunlar hakkında verdiği malûmat ve izahat Karlukların asıl Oğuzlardan olmakla beraber, yine eski Hiyong-nu heyet-i müttehidesine mensup oldukları tarzında izah olunabilir. Birçok defalar sair Türk zümreleri ile birlikte siyasi "heyet-i müttehide"ler teşkil eden Karlukları hususi bir "zümre-i kavmiyye" addetmek yanlış değildir.

Çinliler, bunların üç şubeye ayrıldığını söylediği gibi, İslâm menba'ları da, başlıca üç büyük kısım olduklarını te'yid etmektedir ki; bu şubelerin en mühimi de "Çiğil"lerdir.

Hicri 3-4'üncü Asırlar Zarfında Karlukların Coğrafi Sahaları ve İslâmlarla Temasları

Hicri 3-4'ncü asırlara ait İslâm coğrafyacılarının ifâdâtı bize Karlukların coğrafi sahaları ve İslâmlarla derece-i temasları hakkında oldukça sarîh bir fikir vermektedir. **İbni Hardaviye**'nin izahatına nazaran, *Maveraünnehir* halkı için en şayan-ı ihtiraz Türk zümreleri, *Horasan* hududunun maverasında bulunurlar. *Şaş* ve *Fergana* yolunda *Semerkind*'in hemen altmış fersah civarındaki *Aşağı Nevşacan*, Kimekler tarafından Karluklara karşı İslâm memalikinin hududunu

findaki Karluklara karşı İslâm memalikinin hududunu teşkil eder ki; buradan Dokuz Oğuzlar payitahtına kadar 45 günlük yoldur.

Karlukların başlıca kışlakları *Aşağı Nevşacan*’ın en mühim şehri olan *Taraz* civarında ve Halaç:Kalaç Türklerinin kışlağı kurbundadır.

Farab şehir-i müstahkeminde ise bir İslâm kuvve-i askeriyyesi ile beraber Türk-Karluk muhafızları da vardır. Diğer coğrafyacılar bu malumatı biraz daha ikmal ederek *Fergana*’dan Dokuz Oğuz memalikine varıncaya kadar Karluklara ait sahanın yirmi şu kadar merhale olduğunu ve memalik-i İslâmiyye hududunda *Harezm*’den *İspicab*’a kadar Oğuzların ve oradan *Fergana*’nın aksa-yı hududuna kadar ise Karlukların bulunduğunu söylerler.

Hicrî 4’üncü Asırda Karluklar Arasında İslâmiyetin İntişarı

Karluklar’ın 3’üncü asırda İslâmlarla başlayan bu temasları dördüncü asırda büsbütün kuvvetlenerek bunlar arasında İslâmiyetin yavaş yavaş intişara başlamasına hizmet etmiştir.

İbn-i Havkal, *Beykent* şehrinin, İslâmiyeti kabul etmiş, Oğuz ve Karlukların meskeni olduğunu, *Farab*, *Gencide* ve *Taşkent* arasında pek güzel meralar olup orada adet ve kıyafetlerini terk etmemiş bin çadır halkı kadar Karluk bulunduğunu ve yine o sahadaki *Taraz* şehrinin Müslüman Türk ticaretine merkez olup bundan sonra artık gayrimüslim Karluk çadırlarına tesadüf edildiğini söylemektedir.

Kezalik diğer bir İslâm coğrafyacısı da:

Henüz Müslüman olmamış Türk sahaları arasındaki bazı Müslüman Türk şehirlerinin mevcudiyetini zikr ile bunların isimlerini ta'dat etmektedir.

İşte böylece bütün o havalide iki asırdan beri devam eden kuvvetli İslâm propagandası neticesinde *Taşkent* ve *Farâb* arasındaki müstahkem serhaddin yukarısındaki iki yüzbin çadır halkının İslâmiyeti kabul ettiğini biliyoruz ki,

İbnü'l-Esir'in zikrettiği bu hadise, Karlukların başta hükümdarları olmak üzere umumiyetle İslâmiyet dairesine girenlerden ibarettir.

Türkistan'da Karahanîler Devletinin teessüsünden sonra Karlukların tamamen İslâmlaştıklarını, beşinci asır İslâm müverrihlerinin bunları kâmilan halis Müslüman olarak göstermelerinden de anlıyoruz.

Mamafih bir kısım Karluklar beşinci asırda değil, hatta altıncı asır esnasında bile eski hayatlarına devam etmekte ve hatta eski coğrafi sahalarında oturmakla idiler.

Bu asırda göçebe Çiğillerin bir kısmı *Kaşgar* havalisine indikleri sırada diğer bir kısım *Barsagan Gölü: Isıg Göl* civarındaki *Kuyâs* şehrinde bulunuyorlardı.

Oğuz Türklerinin oturduğu *Taraz* şehri civarında bir Çiğil kalesi olduğu gibi, *Isıg Göl*'den *Tunkent*'e kadar beş fersahlık ve oradan da *Bersifan*'a kadar üç günlük yolda kâmilan Çiğil çadırları bulunduğunu biliyoruz.

Oğuzların memleketi Çiğillerle bitişik olduğu için aralarında asırlardan beri mücadelât eksik değildi.

Bunlar Çiğil kıyafetinde -çünkü bunların kıyafetleri de aynı idi- bütün Türklere her nedense bu ismi verdikleri için, *Seyhun*'dan yukarı *Çin*'e kadar muhtelif Türk zümrelerini, yanlış olarak Çiğil addediyorlardı. Beşinci asırda bu Karluk sahası dâhilinde Karluk şubeleriyle beraber, İslâmiyeti kabul

etmiş olan, Oğuz, Yağma, Basmıl biraz da Kanklı Türklerine de rast geldiğimiz cihetle, Karlukların bu asırlarda birtakım muhtelif tesalüplere maruz kaldıklarını ve Karahanlılar Devletinin saha-i nüfuzu dâhilinde bu muhtelif Türk şubelerinin de mevcudiyetini iddia edebiliriz. Herhalde *Orta Asya* 'nın bugünkü sekenesini teşkil eden Türklerin, en ziyade bu Karlukların ahfadı olduğunu ve iptida **Cengiz** sonra **Timur** istilâlarındaki birçok kavmi tesalüplerle şüphesiz mühim tahavvülâta uğrayan Karluk lehçesinin burada hükümrân bulunduğunu ilâve edelim.

İlk İslâmî Türk Devleti Karahanlılar

(380-609 H)

Yalnız hükümdar hanedanı değil, devletin istinat ettiği halk kitlesi de Türk olmak şartıyla, ilk defa teessüs eden Türk devleti, "İlkhanlar" veyahut "Âl-i Efrasyab" lâkabıyla da maruf olan bu Karahanlılardır.

İlk devirleri hakkında tarihî olmaktan ziyade menkıbevî malûmata malik olduğumuz bu devletin herhalde (380-609 h:) tarihleri arasında iki buçuk asır kadar *Türkistan* ve *Maveraünnehir* 'de hükümrân olduğu ve Sâ mânîlerin buradaki hâkimiyetine nihayet vermekle beraber İslâmiyeti kabul etmeyen Türklerle asırlarca muharebatta bulunduğu muhakkaktır.

Menkıbeye nazaran bunların cedleri **Abdülkerim Satuk Buğrahan** İslâmiyeti kabul ederek muahharan *Kaşgar* halkına da bu yeni dini kabul ettirmiş ve Sâ mânîlere tabiiyyetle o halvalide yeni bir devlet kurmuştu.

Bunun halefleri memleketlerini *Çin* hududuna kadar tevsi' ve *Seyhun* şimalindeki Türk kabileleri üzerinde te'sis-i nüfuz ettikten sonra (389 h.)'de Sâ mânî Devletini mahv ve *Ceyhun* nehrine kadar olan vasi' sahayı işgal eylediler.

Karahanlıların Esbâb-ı Zaaf ve İnhitâtı

Fakat bu azamet ancak yirmi sene kadar devam edebildi. Bu devlet şark taraflarından birtakım hücumlara uğradığı gibi, diğer taraflarda da hanedan-âzasından muhtelif adamlar adeta icra-yı hükümet ediyorlar, namlarına [sikke] bastırıyorlardı. Hakan ile bunlar arasında ve bazen kendi aralarında mücadele eksik değildi.

Karahanlılarda Devletin Usul-i İdaresi: Şarkî ve Garbî Olmak Üzere İkiye İnkisamı

(429 H.)

Yusuf Kadirhan (415-425 h.) bunun mahzurunu def için merkezini kuvvetlendirdi ise de, ölürken memleketi çocukları arasında parçalaması tekrar eski teşettüdü iade etti. Nihayet *Tiyan Şan*'ın her iki tarafında olmak üzere şarkî ve garbî kısımlarına ayrıldılar. Şarktakilerin makarr-ı iptida *Balagasun* ve sonra da *Kaşgar* şehri idi. Karahanlıların en kuvvetli şubesi ve İslâm dininin adeta serhat bekçileri olan bu şube 6'ncı asrın ilk nısfında putperest Karahıtaylar tarafından inkıraza uğratıldı.

Maveraünnehir'de hükümran olan garp hakanlığına gelince kâh Selçukîlere, kâh Karahıtaylara, hatta sonunda da Harezmşahlara haraçgüzarlıkla yaşayan bu devlet, son hakanlarının payitahtı olan *Semerkind*'ta idamı üzerine münkarız oldu.

Karahanlıların Siyaset-i Diniyeleri: Hilâfete Merbutiyet ve Ehl-i Sünnet Taraftarlığı

Karahanlılar gayet samimi ve mutaassıp Müslümanlar oldukları için sâdât ve ulemâya fevkalâde riayet ediyorlar, putperest Türklere karşı *Maveraünnehir* İslâmiyetini müdafaa ettik-

leri gibi, Abbasi hilâfetine de büyük bir merbutiyet göstererek Ehl-i Sünnet akaidini şiddetle iltizam ediyorlardı. Şarap içmeyecek kadar ahkâm-ı diniyeye riayetkâr olan **Buğra Han** (436 h.)'de *Maveraünnehir*'deki büyük Şîî kıyamını bunları katliam etmek suretiyle bastırmıştı.³ *Maveraünnehir* hakanları kendilerine "mevlâ-yı emirü'l-müminîn" lâkabını vererek sikkelerine halifenin adını yazdırıyorlar, halifeler de bunlara mutantan fermanlarla "mu'în-i halifetullah," "melikü'l-maşrık ve's-sin", "zahîrü'd-devle" gibi lâkaplar tevcih ediyorlardı. **Nizamülmülk**, "Siyasetname"sinde, bu Türk hanlarının bu gibi unvanlar tevcihini lâkaydî ve adeta istihfafla karşıladıklarını söylüyorsa da, bunun ne kadar doğru olduğunu bilemeyiz. Yalnız gayet dindar ve meşayihe karşı fevkalâde riayetkâr olan bu hanlardan birçoğunun ulemâ sınıfına karşı şiddetle mücadelede bulundukları ve hatta **Tamgaç İbrahim**'in meşhur imam **Ebu'l-Kasım Semerkandî**'yi idam ettiği malûmumuzdur.

Bunu bildiren bir müellif, halkın bu hadiseden dolayı hakana muğber olduğunu zikrediyorsa da, sair tarihî menba'lar gerek bu mücadelâta gerek *Semerkand*'ta halkın rahat ve huzurunu kaçıran "Cevalika" teşkilâtına karşı takip ettiği şiddetli te'dip ve terhib siyasetinde halkın hakana zahir olduğunu göstermektedir.

Maveraünnehir hakanları hakkında elde mevcut malûmat, bunların umumiyetle âdil, teb'a-perver, meşayihe karşı fevkalâde hürmetkâr olduklarını gösteriyor **İbrahim** oğlu **Şemsülmülk** de adaletiyle ma'rûftu. Kışın ordusuyla beraber

³ Bu büyük harekette *Mısır* Fatımîlerinin gönderdikleri dailerin tesiri pek aşikârdır. Derviş kıyafetinde her tarafa sokulan bu propagandacılar, alelâde sofilik kisvesi altında pek kuvvetli bir Şîî propagandası yapıyorlardı. Karahanîlerin menfaat-i siyasiyeleri, Şiîler aleyhine hareketlerini istilzâm etmekte idi.

Buhara civarında bulunduğu esnada askerin teb'aya karşı me-zâlimine mani' olmak için şiddetli tedbirler ittihaz ederdi.

Gurûbdan sonra bir tek neferin bile şehir dâhilinde kalma-ya hakkı yoktu. Ulemâ sınıfı ile mücadele bunun zamanında devam etmiş ve (461 h.)'de *Buhara*'da **İmam Ebu İbrahim İsmail** idam edilmiştir.

Sem'ânî'ye nazaran, imam, hakanı şeriat esasına riayete ve muharremâtan vazgeçmeye davet edermiş. Bundan sonra gelen hakanlardan **Ahmed**'in zamanında ulemâ ile mücadele devam ederek, ulemânın daveti üzerine **Melikşah-ı Selçukî** (1089 m.)'de *Buhara*'yı ve sonra *Semerkind*'i zabt ile hakanı esir etmiş ve mamafih sonradan hakana tekrar saltanatını iade etmiştir.

Maahaza **Ahmed** uzun müddet hükümet edemeyerek u-lemâ tarafından Şîlikle itham edilmiş ve askeri partisinin mu-avenetiyle hal' ve muhakeme olunarak yayının kirişiyle boğdu-rulmuştur. Muahharan, **Zahid Nemed-pûş** ve **Ebubekir Kelâbâdî** gibi büyük Sûfilere fart-ı riayetiyle ve dindarlığıyla maruf **Arslan Han**'ın zamanında da yine ulemâ ile mücadelât devam etmiş ve hatta hakan bir aralık **Sultan Sancar**'ı muave-netine çağırmaya mecburiyet görmüştür.

GAZNEVİLER DEVLETİ

(352-383 H)

Sâmânî Devletinde Türk Köleleri ve Alp Tekin

Sâmânîlerin devlet işlerinde Türk köleleri istihdam ettiklerini ve bunların arasında zekâ ve kabiliyetle temayüz edenlerin mülkî ve askerî büyük memuriyetlere tayin olunduğunu, dördüncü asırdan itibaren Sâmânî ümerâsı arasında daima Türk isimlerine tesadüf edildiğini söylemiştik. İşte Sâmânîlerden **Abdülmelik bin Nuh** kölelerinden olup "Hacip"liğe kadar yükselebilen **Alp Tekin**'i *Herat* valiliğine tayin etmişti (955 m-342 h.).

Gazne Şehri

Mansur bin Nuh'un cülûsu üzerine mutlaka gadr ve takibe maruz kalacağını anlayan **Alp Tekin**, maiyyetindeki dört bin kadar Türk kölesiyle beraber, imparatorluğun şark havalisine çekilerek *Gazne* şehrini zapt ve vefatına kadar orada ikaamet etti (963 m-352 h.). İşte bu Türklerin kurduğu büyük devlete, payitahtlarına nispetle *Gaznevîye Devleti* denir. *Gazne* şehri bu devlet zamanında büyümüş ve şöhret kazanmıştır.

(873 m.-260 h.)'de bütün *Zabistan* ve *Kâbil*'le birlikte *Safarîler* tarafından zapt edilen bu şehir, **Alp Tekin** geldiği esnada Sâmânîlere tabi' olmayıp, **Ladik** adlı ve "padişah" lâkaplı *Hintli* bir emîrin idaresinde idi ki; bunun *Kâbil* şahlarıyla münasebat-ı dostanesi vardı.

Sübük Tekin [Sebük Tekin]'in Gazne Şehrini Zaptı

(367H)

Alp Tekin'den sonra yerine oğlu **İşhak** geçtiyse de nüfuz ve kuvvet, kölelerinden **Bilge Tekin** ile **Sübük Tekin**'in elin-

de idi. Birincinin vefatından sonra **Sübük Tekin** kendi aleyhtarlarını mağlup ve *Gazne*'yi zapt etti (997 m.-367 h.).

İyi bir hükümet adamı ve mahir bir kumandan olan bu zat az zamanda *Toharistan*, *Zabistan*, *Zemindaver*, *Gûr* taraflarını ve hatta bugünkü *Belucistan*'ın bazı yerlerini de elde etti.

Sonra *Hint* şimal-i garbisindeki en kuvvetli yerli hükümdar olan **Çapal** ile harp ederek iptida (979 m.-369 h.)'de onu mağlup eyledi ki; bu Gaznevîlerin *Hint* istilasına bir başlangıcıdır.

Sâmânîler ve Gaznevîler

Sâmânîlerin İnkırazı ve Mahmûd'un Horasan'da İstikrarı

Sübük Tekin fiilen müstakil olmakla beraber Sâmânîlerin metbuiyyetini tanımış ve hatta 382 ve 385 senelerinde **Ebu Ali Sencûr**'la harp ederek bu sayede **Nasırüddin** lâkabıyla *Horasan* valiliğini, oğlu **Mahmûd** da *Nişabur* şehriyle **Seyfûddeve** lâkabını almıştı.

Sübük Tekin'in de vefatını (997 m.-387 h.) müteakip yerine küçük oğlu **İsmail** geçti ise de, kalamadı. **Mahmûd** mevki-i iktidara gelerek (389 h.)'de “emir” unvanını ve halifeden de “yeminü'd-devle” ve “eminü'd-devle” lâkaplarını aldı.

Sonra Sâmânîler Devletinin inkırazı üzerine, *Horasan*'da kuvvetle yerleşti.

ANADOLU TARİH-İ DİNÎSİNE MEDHAL

OĞUZ TÜRKLERİNİN TARİH VE ETNOLOJİSİ

Oğuz Türkleri: Lisan ve Etnolojilerine Bir Nazar

Arya'nın çok geniş bir sahasında Selçukî imparatorluğunu kurarak İslâm ve Türk âleminin -hatta bütün cihanın tarihinin- mukadderâtı üzerinde kuvvetle icra-yı tesir eden ve *Anadolu*'yu nihâî surette Türkleştiren Türklere hemen umumiyetle Oğuz Türkmenlerinden oldukları cihetle evvelâ "etnoloji" ve "lisanîyât" nokta-i nazarından bunların diğer Türk şubeleri arasındaki mevkii, örf ve âdetlerini ve dinî ve iktisadî teşkilâtlarını, takip ettikleri muhaceret yollarını, coğrafî sahalarını tayin etmek iktiza eder. Selçukîlerin meselâ, *Azerbaycan* ve *Anadolu*'yu istilâları, *Gaznevîlerin Hint* istilasası gibi askerî ve muvakkat bir mahiyette olmayıp, o havalinin ırkî simasını büsbütün değiştiren payidar bir hadise olduğundan Selçukî tarihinin lâıykıyla anlaşılması için böyle bir mukaddimeye ihtiyaç vardır.

Oğuzlar: Eski Tu-kiyu Heyet-i Müttehidesine Mensupdurlar

Arapların "Guz:Gûz," *Bizans* menba'larının "Oz" dedikleri Oğuzlar milâdî altıncı asırda büyük Tu-kiyu İmparatorluğunu tesis eden Türk şubesidir.

Orhon kitabelerinde bu kavim Dokuz Oğuz namıyla zikredilmektedir ki, bundan o sırada da bunların dokuz boya ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Bunların kavmî mahiyetleri hakkında tedkikatta bulunan bazı *Avrupa* âlimleri, Oğuzların Oyratlar veya Uygurlarla

münasebettar olduklarını ileri sürmüşlerse de, lisanîyat nokta-i nazarından bu iddiaları asla makbul olmaz. Arap tarihçilerinin Toğuz Guz dedikleri Dokuz Oğuzların adına en son defa *Uşruşene*'yi (205 h.)'de istilâları münasebetiyle tesadüf ediyoruz.

Oğuzların Garba Muhaceretleri ve Coğrafi Sahaları

Hicri dördüncü asır İslâm coğrafyacıları ise Garp sahasındaki bu kavme sadece Guz:Oğuz namını vermektedir. Daru'l-İslâma mülâsık, yani İslâm serhatlerine komşu olan bu Türklerin coğrafi sahası *Hazar* kenarındaki *Cürcan* hitasından *Seyhun* sahasındaki *Farab* ve *İspicab*'a kadar uzanıyordu. Garblarında, *Hazar* ve *Bulgarlar*, şarklarında *Karluklar*, şimallerinde *Kimek*: *Yimekler* vardı.

Garp Tu-kiyularının inkırazından ve *Çu*, *Talas* nehirleri civarındaki yaylaların *Karluklar* tarafından zabtından sonra, evvelce orada oturan Oğuzlar şimal-i garbîye doğru ric'at etmişler ve o esnada *Aral* havâlisinde ve *Sir-Derya* etrafında sakin Peçenekleri mağlup ve ric'ata icbar ederek o havâliye yerleşmişlerdi. Bunların payitahtı *Seyhun* civarındaki *Yeni Kent* kasabasıydı.

Oğuzların bu havalide diğer bazı kasabaları bulunmakla beraber, kısm-ı azamı aşiret halinde, yani göçebelik şeklini muhafaza ederek yaşıyorlar ve geniş otlaklarda yetiştirdikleri koyun ve deve sürülerinin mahsulünü *Maveraünnehir* ve *Harezm* kıt'aları halkına satıyorlardı. Hicrî dördüncü asrın ilk nısfında *Otlaklar* hattını takiben garba ilerleyen bu göçebe Oğuzlara *Ak* ve *Kara İrtiş* kenarlarında *Hazar Denizi* ile *Karadeniz* arasındaki sahalarda da tesadüf olunuyordu. Bunlar bil-hassa *Hazarların* memleketini fırsat buldukça yağma ediyorlar, kışın buz tutan *Volga* mansıbını kolayca atlarıyla geçiyorlardı.

Bunlarla hemhudut olan *Maveraünnehir*, *Cürcan* sahaları da bu akınlardan azade değildi.

Gerek evvelki mebhaslarda gerek bu mebhasta Oğuzların bu akınları ve muhaceretleri hakkında biraz malûmat verdiğimiz cihetle burada fazla izahata lüzum görmüyoruz.

Yine o asırda arkadaşlarından ayrılan birtakım Oğuzlar da o vakte kadar gayri meskûn bulunan *Mangışlak* Yarımadasına gelmişlerdi.

Fakat bunların asıl kesif kitle-i *Seyhun* mecra-yı süflasında bulunuyordu.

Oğuzların İptidai Dinleri [ve] Bunlar Arasında Hristiyanlığın İntişarı

Müverrih **İbn-ül Esîr**'e nazaran bu Oğuzlar halife **El-Mehdî** zamanında (775-785 m. 158-169 h.), *Şarkî Türkistan* Dokuz Oğuzlarından ayrılmışlar ve o zamandan itibaren İslâmiyeti kabul etmişlerdi. Hâlbuki hakikat halde İslâmiyetin Oğuzlar arasında kuvvetle intişara başlamasını (hicri 4, milâdî 10)'ncu asra irca'ı lâzım gelir.

Oğuzlardan bir kısmının, İslâmiyeti kabulden evvel bir aralık Hristiyanlığı kabul ettikleri muhakkaktır ki; bu da şüphesiz, *İran* yolları ile gelen Nasturî Hristiyanlığıdır.

Bu meseleyi izah için, evvelâ Sâsânîler devrinde *İran*'da büyük bir nüfûz icra eden Süryanî harsı ve o vasıta ile yapılan Nasturîliğin intişarı hakkında biraz malûmat verelim:

İstanbul Patriği **Nastoryus**, Üçüncü *Ayasluğ* Konsili tarafından rafz ve i'tizal ile itham edildikten sonra (m. 431), taraftarları Bizans Devleti tarafından mütemadi takibata uğratılmış, fakat Bizanslıların bu takibata rağmen *Urfa: Edesse*'de te'essüs eden "İranîler Mektebi" tarafından kabul edildiği cihetle *Urfa*'da milâdî dördüncü asır nihayetlerinde **Saint Efrem** tara-

findan te'sis edilen bu mektep, hakiki bir Yunan Süryani dar'ül-fünûnu idi ki, burada, “**Eflâtun** ve **Aristo**” felsefesiyle temas eden **Ârâmî** harsı artık kendi varlığını duyurmaya başlıyordu.

435-457 senelerinde *Urfa* metropolidi olan **İbas**'ın himmetiyle İranîler mektebi beşinci asırda tamamen Nasturîliği kabul etti.

489'da Şark İmparatoru **Zelun**'un tazyikatı neticesinde bu mektep kapanarak buradan tard edilen Nasturî âlimleri, Sâsânî toprağına iltica ettiler. Hükümdar **Firûz**'un muaveneti sayesinde *İran* kilisesini ellerine aldılar.

Ve iptida *Nizip*'te sonra *Silifke*'de açılan iki parlak mektep sayesinde birçok âlim ve filozoflar yetiştirdiler.

Hristiyanlığın her meclisini Bizans İmparatorluğunun bir entrikası gibi telâkki eden Sâsânî şehinşahları, kendi memleketlerindeki Hristiyanların *Bizans* kilisesinden ayrı ve ona düşman bir cemaat halini almasındaki siyasi faideyi pek takdir ettiklerinden; Nasturîliği şiddetle himaye ettiler.

Eski Yunan irfanını *İran* sahasına nakleden bu Nasturîlerin *Asya* tarihindeki rolleri ve bilhassa Türkler üzerindeki tesirleri pek büyüktür:

Bunlar bütün *Orta Asya*'da Hristiyanlığı neşrederek tâ *Çin*'e kadar gittiler.

Si-Nugan-Fu'daki Süryanî *Çin* kitabesi m. 935'te **O lu pen** adlı bir rahibin arkadaşları tarafından Hristiyanlığın *Çin*'e ithal edildiğini göstermektedir.

Yukarıda bazı Türk şubeleri arasında Hristiyanlığın intişarı hakkında malûmat vermiştik;

Onlara ilâveten **Birûnî** ile **Kazvinî**'nin de Oğuzlar hakkında, onlar arasında Hristiyanlığın mevcudiyetinden bahsettiklerini söyleyelim.

Dokuz Oğuzlar tarafından *Orhun* civarında rezk edilen kitabenin Çince parçasında hükümdar **İdihan**'ın kendi kavmini ihtida ettirmek üzere m. 762'de getirttiği yazılan ruhanilerin Nasturîler olduğu son zamanlara kadar kabul edilmekte idi.

Hâlbuki *Turfan* hafriyatından ve Maniheizm hakkındaki son tetkikattan sonra, bilumum Alman türkologlarıyla **Chavannes, Pelliot** gibi başlıca Fransız sinologları, bu ruhanelerin Nasturîler olmayıp Manihaenler olduğunu kabul etmişlerdir.

Bununla beraber *Turfan* havalisinde milâdî sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Nasturîliğin de taammümünü biliyoruz.

Türkler arasında İslâmiyetin taammümünden ve Müslüman sülâlelerin teessüsünden sonra bile *Türkistan*'ın şark ve şimal havalisindeki göçebeler arasında Nasturîlik devam etmekte idi.

Moğol hâkimiyeti -aşağıda izah edeceğimiz vechile- bu cereyanı kuvvetlendirdi.

Adeta İranîlerle Türklere has bir din mahiyetini alan Nasturîliğin inkişaf zamanında, *Elcezire, İran, Maverâinnehir, Kaşgar, Moğolistan, Hint* sahalarında yirmi sekiz metropolitlik ve yetmiş mütecaviz daire-yi ruhaniye mevcuttu. *Almalık*'ta ve *Çu* nehri sahillerindeki Türkler arasında **Timur** devrine kadar devam edip giden Nasturî Hristiyanlığı, bu devrin şiddetli İslâmlaşma cereyanları karşısında şüphesiz pek büyük tazyikâta uğrayarak mahvolmuş ve mevkiini İslâmiyete terk etmiştir.

Oğuzların İslâmiyet Dairesine Girmeleri

İslâmiyeti kabul eden Oğuzlara muahharan Türkmen lâkabı verilmiştir.

Oğuzların İslâm memleketlerine kitle halinde muhacerete başlamalarını **Barthold** dördüncü asır nihayetlerine irca' ediyorsa da; bunun daha geriye irca'ı icab eder. Hicri birinci asırda Emevî orduları *Gurş, Best, Bestan, Sicistan* sahalarında Türk ırkına mensup Guz ve Halaç:Kalaçlara tesadüf etmiş ve Oğuzların İslâmlarla münasebeti böylece pek eskiden Emevîler zamanından beri başlamıştı.⁴ Muahharan Gaznevîlerin muhtelit ordularında herhalde Halaçlarla beraber Oğuzlarda bulunduğu gibi, Sâ mânîlerin'de Karahanîlere karşı muharebelerinde daima Oğuzlardan istimdad ettiklerini yukarıda anlatmıştık.

İslâm memleketlerine bu Oğuz muhacereti hicrî dördüncü asırdan sonra büsbütün kuvvetlendi ve İslâmiyet bu daimî temaslar ve muhaceretler neticesinde onlar arasında kuvvetle taammüm ve intişara başladı.

⁴ *Horasan* ve havalisinde Emevîler zamanında ve **Haccac**'ın valiliği esnasında mevcudiyetini gördüğümüz bu Oğuzlar muahharan Abbasîler devrinde de rahat durmayarak birtakım harekâta kalkmışlardır. (150 h.)'de *Herat, Badgis, Genc-i Restak, Sicistan* havalisindeki Guzlardan mürekkep üç yüz bin muharibin, **Ustazsîs**'in kumandası altında ve kazmalar, kürekler, baltalarla mücehhez oldukları halde *Horasan*'ın kısm-ı küllisini elde ettiklerini ve halife tarafından bunlara karşı gönderilen **Hâzım bin Huzeyme**'nin (151 h.)'de bunları pek müthiş bir mağlubiyete uğratarak cemaatlerini perişan ve çocuklarını esir ettiğini biliyoruz. **İbnü'l-Esir**'e göre bu adam nübüvvet iddiasında idi. Bu Oğuzların hicrî dördüncü asırda henüz İslâmiyeti kabul etmediklerini yine "Kitab-ul-Beda' ve't-tarih" in şu ifadesinden öğreniyoruz:

"... Oğuz, Irak-ı Acem, *Cürcan, Keylan, Deylem*, halkının düşmanlarıdır." *Kazvin* şehri eskiden İslâmiyetin *Deylem* tarafındaki hudut kalesi ve *Mazenderan* kıtasındaki *Dehistan* şehri ise Türkler tarafındaki hudut mevki-i idi.

Fakat *Deylem*'iler Müslüman oldular, diğerleri olmadılar. *Horasanlıların* başlıca düşmanları Türklerdir... Mamafih, Arap coğrafyacılarına nazaran, *Seyhun* kıyısındaki bazı şehirlerde İslâmiyeti kabul etmiş Oğuzlara tesadüf edildiği gibi, gayrimüslim Oğuz kitlelerinin işgal ettikleri sahalar arasında bile bazı İslâm Türk şehirlerine rast geliniyordu. Abbasîlerin hizmet-i askeriyesine giren Oğuzların İslâmiyet hususunda te'sirleri muhakkak olduğu gibi Sâ mânîlerin, Karahanîlerin, Gaznevîlerin bu hususta icra eyledikleri tasavvur olunabiliyor.

İşte, aşağıda izah edeceğimiz vechile Selçukî saltanatı böyle bir Oğuz aşiretinden çıkmış ve bunların zuhuru Oğuzların kesif kitlelerle mamur ve zengin İslâm memleketlerine -mütemadi bir sel halinde- muhaceretleriyle -müterafik olduğundan,- kurdukları devlet bir saltanat-ı askeriye mahiyetinde kalmayarak millî bir esasa istinad etmiştir.

Karadeniz Şimâlinde Geçen Uzların Akıbeti

Oğuzların kısım-ı küllîsi *Seyhun*'u geçip İslâm memleketlerine girmeden evvel, bunlardan *Volga* boylarına kadar gelen bir kısım, Peçenekleri takiben *Volga*'yı geçip garba doğru ilerlediler.

Hicrî beşinci asır esnasında bu Oğuz: Uzların *Tuna*'yı geçip (m. 1065) *Balkan* Yarımadasını *Selânik* ve *Yunanistan*'a kadar çiğnediklerini fakat biraz sonra da Peçenekler ve Bulgarlar tarafından mahvedilerek, kalan mahdud bakiyelerin Bizans hizmetine girdiklerini ve böylece diğer kavimler arasında eriyip gittiklerini biliyoruz.

Hâlbuki iptida müteferrik birtakım aşiretler halinde *Mavera'un-nehr* ve *Horasan*'a geçen Oğuz kitleleri Karahanîlere, Sâ mânîler, Gaznevîlerle kâh dost kah düşman olarak muhtelif münasebetlerde bulunduktan sonra, Selçukîlerin azimkâr idaresi altında *Türkistan-ı Çînî*'den *Mısır* ve *Bizans* hudutlarına kadar muazzam bir imparatorluk tesis ettiler.

Şimalî İran, Cenubî Kafkas, El-Cezire, Şimalî Suriye Anadolu Sahalarının Türkleşmesi

Selçukî hükümdarlarının *Seyhun* havalisinde mütemadiyen gelen göçebe Oğuzları daima garp hudutlarına sevk etmek siyaseti sayesinde, *İran*'ın şimal vilâyetleri, *Azerbaycan* ve *Cenubî Kafkas*, *Irak*, *Halep* havalisi ve bütün *Anadolu* az zaman içinde Türkleşti.

Selçukî Devletinin te'essüsünden sonra şarkta kalan Oğuz kitlelerinin de mühim bir harekâtına tesadüf etmiyoruz.

Yalnız (1153 M.-548 H.)'de *Belh* civarındaki Oğuzların Selçukî hükümdarı **Sultan Sancar**'a isyan ve onu esir ettiklerini biliyoruz ki, *Horasan*'ın ve daha sair bazı *İran* vilâyetlerinin harâbiyetini mûcip olan bu büyük hareket, ne siyaseten ne de o havalinin kavmî mahiyetini değiştirme hususunda ehemmiyetli bir âmil olmuştur.

Moğol istilâsından evvel *Maveraünnehir* ve *Horasan*'da ve *Şimalî İran*'da, *Cenubî Kafkasya*, *Azerbaycan*, *Kürdistan*, *El-Cezire* kıt'alarında, *Şimalî Suriye*'de, şehirlere yerleşerek veya yeni şehir ve kasabalar teşkil ederek o havalinin kavmî simasını değiştiren Türklerden başka, henüz göçebe hayatını muhafaza eden birçok kuvvetli Oğuz aşiretleri de bulunuyordu.

Moğol istilâsı bunlardan şarkta bulunanları garba doğru sürdü.

Muahharan dördüncü ilhan **Argun** zamanında (683-691 h.) *Türkistan*'dan kalkarak *Fırat* ve *Dicle*'nin yukarı vadilerine hicret eden iki büyük Türkmen aşireti yani, Ak Koyunlular ile Kara Koyunlular eski *Ermenistan* sahasındaki Oğuz kesâfet-i nüfusunu dehşetli surette tezyîd ederek o havaliyi Türkleştirdiler.

Aşağıda izah edeceğimiz veçh ile Safavîler Devletinin teşekkülünden sonra, Oğuz aşiretlerinin siyaseten mühim neticeler tevli'd eden bir hareketlerine tesadüf etmiyoruz.

Oğuzların Taksimatı, Ongonları, Sükûk [Süğük]'leri, Tamgaları

Türklerin en kesif ve oynadıkları roller itibariyle en mühim kısmını teşkil eden Oğuzlar, mukaddema Oğuz Destanından bahsederken söylediğimiz gibi “Üç Ok” ve “Boz Ok”

namlarıyla başlıca iki zümreye ayrılıyorlardı; bunlardan iptida tafsilâtla bahseden **Mahmûd Kaşgarî**'ye göre Oğuzlar yirmi iki boya "**Câmiü't-Tevârih**"e nazaran da yirmi dört boya ayrılırlar.

Avfî, "**Câmi'ül- Hikâyât**"ında başlıca on iki boydan bahseder ki, "Üç Ok"larla "Boz Ok"lar hakikaten ayrı ayrı on ikişer boydur. Bu tarz-ı taksîm **İbnü'l-Esir**'de de mevcuttur.

Daha eski Hiyong-nularda gördüğümüz, -yarısı sağ ve yarısı sol kola münkasım olmak üzere- yirmi dörtlü taksimatın izlerine Tu-kiyularda tesadüf olduğu gibi Selçukîlerde, *Mısır* Türklerinde, Osmanlılarda, hülâsa Oğuz şubelerinin teşkil ettikleri muhtelif devletlerde hemen hemen daima rast gelinir. Eski Oğuz boylarının askerî-dinî mahiyetindeki şölenlerinde Oğuz Han'ın altı şehzadesine istinad eden bu yirmi dörtlü taksimata göre, her boyun oturacak yerleri ve yiyecekleri "sükûk" [Sügük] yani et parçası, muayyen olduğu gibi, her boyun da ayrıca ongunu ve sürülerini tefrik için "tamga"ları vardır.

An'aneye göre bu teşkilâtı **Gök Han**'ın veziri **Yeni Kentli İrkıl Hoca** yapmıştır. Oğuzların milli renkleri tıpkı Dokuz Oğuzlar gibi siyahtı.

Ve pek eski zamanlardan beri muhtelif Türk şubeleri arasında mâruf olan "yadacılık" -yani "Yada: Yada Taşı" denilen "yağmur taşı" vasıtasıyla güyâ istenildiği zaman yağmur yağdırmak sihirbazlığı bunlar arasında pek şâyi idi.

"**Mücmelü't-Tevârih**," efsaneye nazaran **Nuh**'dan **Yafes**'e kalan bu yağmur taşının Oğuz tarafından hile ile alındığını ve Oğuzlar ile sâir Türkler arasında bu sebeple hâlâ harp ve darp eksik olmadığını söylüyor.

Göçebe Oğuzlar arasında "kopuz"lar ile şiirler okuyan "o-zan"lar pek çoktu.

Bugünkü Oğuzlar

Takip ettikleri muhtelif istilâ ve mühaceret yolları ve sergüzeştler hakkında yukarıda biraz izâhât verdiğimiz Oğuz boylarının hareketi daha asırlarca müddet devam etti.

Bunların bir kısmı yeni istila ettikleri memleketlere ve şehirlere yerleşerek *Azerbaycan, İran, Anadolu* ve *El-Cezire* şehirlerinin bugünkü ahalisini teşkil ettiler.

Ve eski memleketlerindeki bütün dağ ve nehir isimlerini bu yeni yerlere de verdiler.

Esasen daha *Seyhun* havalisinde de kısmen şehir hayatına alışmış ve orada şehirler kurmuş olan Oğuzlar için bu, yeni bir sekl-i hayat değildi.

Mamafih uzun asırlar esnasında, bunların yerli veya müstevli sâir kavmî unsurlarla ihtilâf ettikleri ve nihayet onları ihtidâ ettirdikten sonra belî' vaktiyle muvaffak oldukları da şüphesizdir. Oğuz kesâfet nüfusu içinde mâhiyet-i kavmiyelerini kaybeden bu anâsır arasında Kalaç, Kanglı, Kıpçak, Peçenek, Hazar, Bulgar gibi muhtelif Türk şubeleri de mevcuttu.

Diğer bazı Oğuz boylarına gelince, türlü türlü sâikalarla aşiret şeklini ve göçebe hayatını muhafaza eden bu Türkmen'ler³ *Anadolu*'nun muhtelif sahalarında, *Kilikya* ve *Suri-*

³ Oğuz Türkleri İslâmîyeti kabulden sonra, Türkmen lâkabını almışlardır ki, buna iptida *El-Mukaddesi*'de tesadüf ediliyor. *Mahmûd Kaşgarî*'den başlayarak *Neşrî*'ye kadar eski şark müverrihlerinin türlü türlü istikaklarla halletmek istedikleri bu kelimenin istikakî mahiyeti, ne olursa olsun her halde umûmî surette Müslüman -Türk mânâsına geldiği muhakkaktır. Hatta sırf bu mânâ ile *Mahmûd Kaşgarî*, İslâmîyeti kabul etmiş olan Karlukluları da Türkmen addetmektedir ki, Oğuzlarla, Karluklar arasındaki lisanî ve kavmî ayrılıkları pek iyi bilen Mahmûd'un bununla başka bir şey kastetmeyeceği muhakkaktır. Muahharan Oğuzların kısm-ı mühîmi şehirlere yerleştikten sonra, henüz göçebelik şeklini muhafaza eden aşiretlere yani Yöröklere Türkmen denilmiştir.

ye'de asırlarca icra-yı faaliyet ederek siyasî ve dinî birçok hadiseler, isyanlara mahal vermişlerdir ki, aşağıda bunlara dair izâhat-ı lâzime vereceğiz. Safevî saltanatının te'essüsünde ve *Anadolu*'daki Kızılbaşlık harekâtında bunların rolleri pek mühimdir.

Mamafih, *El-Cezire*'de kesif Kürt aşiretleri arasında yaşamaya mecbur olarak Türkçeyi unutmuş birtakım Türk aşiretleri hâlâ mevcut olduğu gibi, İslâmiyet tesiri altında ve Arap kesâfet-i nüfûsu arasında kalan birçok Oğuzlar da *Suriye* şehirlerinde ve *Halep*'te ister istemez Araplığa temessül etmişlerdir. Bugünkü *Rumeli* ve *Anadolu* Türkleri, unsur-ı aslî itibariyle kâmilten Oğuzlardan mürekkep olduğu gibi, *İran*, *Cenubî Kafkasya* ve *Azerbaycan* halkı ile *El-Cezire* ve *Irak* Türkleri, *Hemedan*, *Faristan*, *Horasan* ve *Tahrân* vilâyetlerinde oldukça dağınık bir halde yaşayan Türk kitleleri, eski *Rusya* sahasındaki Türkmenler de, kâmilten, eski Oğuzlardandır.

Bu çok saf, Oğuz Türkleri hakkında tarihî mâlumâta mâlik olmayan bazı *Avrupa* seyyahlarının Türkmeni Türkten ayrı bir kavim sanmaları ve hatta daha ileriye giderek onları *Anadolu*'nun İslâmiyeti muahharan kabul etmiş eski yerli sekenesi addetmeleri, pek fahiş bir hatadır.

SELÇUKÎ İMPARATORLUĞU

İslâm Tarihinde Selçukî İmparatorluğunun Mânâ-yı Teessüsü

Daha İslâmiyetin zuhûruna kadar ilk ve orta “karunlar” tarihini mütemâdi istilâlar, harplerle dolduran ve en büyük felâketlerden sonra bile ruhunda taşıdığı muhayyer’ül-ukûl hayat kabiliyeti ile herhangi bir taraf da kuvvetli bir hey’et halinde meydana çıkan Türkler, İslâm ordularının *Kaşgar* ve *Seyhun* havalisine kadar istilâsını müteakip epeyce uzun müddet büyük bir hareket ve faaliyet göstermemişlerdi.

Muahharan *Kaşgar* havalisinde Karahanîler Devleti teessüs ederek Samanîlerden *Maveraü’n-nehr* hâkimiyetini elde etmiş ve Gaznevîler Devleti bilhassa **Mahmûd** ile büyük bir İslâm İmparatorluğu halini almışsa da, İslâm dünyasının şarkta müntehâsını teşkil eden Karahanîlerin İslâm tarihinin umumî cereyanında -tabii- öyle büyük bir tesiri olamadığı gibi Gaznevî hükümet-i askeriyesi de asla cihanşümûl mahiyette bir Türk imparatorluğu halini alamamıştı. Hâlbuki *Maveraü’n-nehr* ve *Harezmi* serhatlerinden nihayetsiz bozkırlarda, *Avrupa* ve *Asya*’ya birçok akınlar hazırlamış olan kesif Türk kitleleri, elbette harekete gelecek ve tabiatın kendisine çizdiği yolları takipten geri durmayacaktı.

Gaznevî saltanatı, İslâm sahalarına gelip yerleşmek isteyen Türk Kölemenlerinin parlak bir eseri idi.

Türklerin Kurdukları İlk İslâmî İmparatorluk

İslâmlarla temas arttıktan ve Türk aşiretlerini İslâm memleketlerine çekecek maddî ve manevî rabitalar çoğaldıktan sonra, bunları daha kesif ve daha mütemâdi kitlelerin takip edeceği pek tabii idi.

İşte cenub-i garbiye gelen bu Türk zümreleri, Selçukî sülâlesine mensup bazı büyük şahsiyetlerin etrafına toplandıklarından Türk tarihinde eskiden beri görülen bir âdete tebaan bu devlet Selçukî nâmını almış ve pek az zaman zarfında *Şarkî Türkistan*'dan, *Marmara* ve *Akdeniz* sahillerine, *Kafkas* dağlarından *Bahr-i Muhî-i Hindî*'ye kadar mümted muazzam bir Türk-İslâm imparatorluğu şeklinde inkişâf etmiştir. *Avrupa*'da "Ehl-i Salîp," zihniyetinin uyanmasında esas bir âmil olan bu muhaceret, geçici bir sel şeklinde olmadığı için, arkadan mütemadî takviye edilen kesif kitlelerle en garbî sahalara kadar ilerleyerek birleşmiş ve *Horasan*'dan başlayarak *Irak*, *Azerbaycan*, *İran*, *Anadolu* ve *Suriye* sahalarının etnolojik simâsını tamamiyle değiştirmiştir.

Anadolu Selçukîlerinin ve onlara halef olan Osmanlı Devletinin cihan tarihi üzerindeki tesirleri nazar-ı itibara alınırsa, büyük Selçukî İmparatorluğunun ve onun esasını kuran garba doğru Oğuz muhaceretinin tarihî kıymeti daha iyi anlaşılır.

Selçukîlerin Mebâdisi: Selçuk Sübaşı

Selçukî hanedanına nâmını veren **Selçuk**: Selçuk Oğuzların Üç Ok koluna mensup Kınıklardan **Dukak** isminde birisinin oğludur.

Uygur Devletinin teb'asından olan bu adam, hakana tekarruba muvaffak olmuş ve oğlu **Selçuk** da bu sayede "Sü Başılık:Ordu Kumandanlığı"na kadar yükselmişti. Nihayet muhtelif sebeplerle hakandan kuşkulandırmaya başlayan **Selçuk Sübaşı** bütün maiyyeti, ağırlıkları ve sürüleri ile *Seyhun* kenarında *Cend* şehri civarına gelip yerleşti ve orada İslâmiyeti kabul etti. O sırada *Maveraü'n-nehr*'e hâkim bulunan Samanîler çok zayıf ve kudretsiz oldukları cihetle, serhatlardaki Müslümanlar, steplerden gelip akınlarda bulunan putperest Türk kabilelerine vergi veriyorlardı.

Müslümanların müşriklere haraç vermesini gayret-i İslâmiyyesine yediremeyen **Selçuk**, *Cend* şehrine gelen Türk tahsildarlarını kovduktan sonra, intikam kastı ile hücum eden Türkleri de mağlup eyledi. Ve bu sayede bütün o havalide büyük şöhet kazandı.

Selçuk Sübaşı ve Sâsânîler

Türk aşiretleri arasında pek eski bir âdet vardır: Nerede kudretli bir şahsiyetin vücudunu duyarlarsa gidip ona arz-ı hizmet ederler.

İşte bu sûrette **Selçuk**'un etrafına *Maveraünnehir*'in şimâl ve şarkında işsiz işsiz dolaşan birtakım Türk aşiretleri toplandı ki, bunların arasında muhtelif Türk şubelerine mensup kitleler bulunmakla beraber, en kesif kitleyi Karahanîler Devletine istinad eden Karluklar tarafından mütemâdi tazyike uğrayan Oğuz Türkmenleri teşkil ediyordu.

Şimalden putperest Türk göçebelerinin, şarktan Karahanîler ailesinin daimî muhacemâtına hedef olan Sâ mânîler böyle mühim bir kuvvetten istifade fırsatını kaçırmadılar.

Buğra Harun Han maiyetindeki Karlukların şedit muhacemâtına karşı **Selçuk**'un Oğuzlarından yardım istediler. O da bir kısım kuvvet ile beraber oğlu **Arslan**'ı gönderdi.

Sâ mânîler, Karahanîler ve Gaznevîlerin Selçukîlere Karşı Siyasetleri

Maveraünnehir'deki küçük Oğuz zümreleri de kâmilin onun etrafına toplandılar.

Selçuk'un vefatı üzerine torunları **Tuğrul** ve **Çağrı: Çakır** Beyler, aşiretlerini alarak *Cend* havalisine yayıldılar.

Sâmânîler, bunların payitahtları olan *Buhara* civarına bu kadar yaklaşmalarından şüpheye düşerek, bu cenkçi göçebeleri herhangi bir hile ile mahvetmek istiyorlardı.

Tuğrul ve kardeşi bunu hissettiler ve *Kaşgar* hükümdarı **Buğra Han Harun**'a iltica eyledilerse de, o da bu aileye karşı aynı fena emeli besliyordu.

Binaenaleyh oradan da çekilerek tekrar *Cend* şehrine geldiler. Bu sırada *Maveraünnehir* kıtası Sâmânîlerin elinden Karahanîlere geçmişti.

Tuğrul'un amcası **Arslan**, bu hususta Sâmânîlere çok yardım ettiyse de büyük bir şey yapamadı fakat, esasen Karahanîler ailesine mensup olup onların mahbesinden kaçan **Ali Tekin**'in *Buhara*'yı onların elinden almasına yardım etti.

Arslan maiyetindeki göçebe Oğuzların *Horasan*'a akınları **Mahmûd Gaznevî**'yi hiddetlendirdiğinden ordusu ile *Maveraünnehir*'i geçerek **Ali Tekin**'i firara icbarı, **Arslan**'ı hile ile celp ve hapsi ve maiyetindeki Oğuz âşiretlerinden bir kısmını kendisine ait bulunan *Horasan* kıtasına sevk ve neyf etti.⁴ Artık bundan sonra *Maveraünnehir*'de bulunan Oğuzların riyâseti tamamen **Tuğrul** ve **Çakır Beylere** kalmış demektir.

Selçukîlerin Ali Tekin'e Mağlubiyetleri ve Maveraünnehir'i Terkleri

Mahmûd Gaznevî'nin avdetini müteakip tekrar *Buhara*'ya dönen **Ali Tekin** Selçukî ailesinin bu sûretle tekrar kuv-

⁴ Bazı müverrihlere göre bunlar dört bin çadır halk idi. Fakat bu tahmin hakikaten çok eksiktir.

Mahmûd ümerâsından bazıları bunların umûmen nehre atılmasını teklif etmişlerse de, **Mahmûd** hem-ırklarına karşı bu cinayeti kabul etmemişti. Bunlar her sene hazineye maktu' bir vergi veriyorlardı ki, buna kesim derlidi.

vetlenmesini hoş görmeyerek, birtakım entrikalarla aile efrâdı arasına nifak sokmak istedi; lâkin maksadına muvaffak olamadı. Selçukîler **Ali Tekin**'in sevk ettiği kuvvetleri muhtelif fırsatlarda mağlup ettiler. Fakat en sonunda **Ali Tekin**'in bütün kuvvetlerini toplayarak icrâ ettiği şiddetli ve kat'i bir hücum, Selçukîlerin felâketiyle neticelendi.

Kuvvetlerinin kısm-ı âzâmını kaybeden Selçukîler, *Maveraünnehir* kıtasını terkle *Horasan*'a geçmeye mecbur oldular ve o aralık metbuu bulunan Gaznevîlere karşı isyan emelini besleyen *Harezm* valisi **Harun bin Altuntaş**'ın davet-i mahsûsâsıyla oraya giderek bir müddet kaldılsa da **Harun**'un o sırada zuhûr eden bir ihtilâlde katli üzerine telâk *Horasan*'a döndüler. (h. 436)

Horasan'da Gaznevîlerle Muhârebât ve Nişabur'da Tuğrul'un İlân-ı Saltanatı

(İptida 428 ve Saniyen 431'de)

Bu sırada Selçukîler o kadar büyük bir zaafa uğramışlardı ki **Tuğrul Beyle** kardeşinin maiyetinde topu topu (900) dokuz yüz süvari kalmıştı.

Mamafih çapulculukla geçinen bu beylerin maiyetine az zamanda diğer birçok aşiretler gelip iltihâk etti. *Horasan* şehirleri bunların akınlarından son derece bîzâr bulunuyordu. Sultan **Mes'ûd Gaznevî** Selçukîlere karşı müteaddit ordular gönderdi.

Muntazam Gaznevî ordularına karşı harbe girişmeye cesaret edemeyen bu göçebeler, Garp-ı şimalîdeki çöllere çekilerek aklarını dilerler, Sultanın kendi haklarında lütuf ve mürüvvetini istirham ederlerdi.

Nihayet, kuvvetleri arttığı gibi Gaznevîlerin bu sahadaki hâkimiyetleri de sarsılmaya başlayınca onlarla harbe giriştiler.

Ve *Horasan*'ın bazı şehirlerini zapt ile **Tuğrul** namına *Nişabur*'da hutbe okuttular (h. 428).

Lâkin Sultan Mes'ûd, bu *Horasan* gailisini kat'i sûrette temizlemeye karar vererek pek kuvvetli bir ordu ile **Tuğrul** ve **Çakır** Beylerin üzerine yürüdü. Harbi kabulde muztar kalan Selçukîler nev-meydan dövüşüler.

Gaznevî ordusundan bazı umerânın kendilerine iltihakı ve Sıltan Mes'ûd'un birtakım askerî hataları Selçukîlere pek parlak bir muzafferiyet temin etti.

Bütün *Horasan*'ı zapt eden **Tuğrul** artık hutbeyi kati sûrette kendi nâmına okutarak ilân-ı saltanat eyledi (1040 m.-431 h.).

...Selçukîlerin *Horasan*'daki mütemâdî muvaffakiyetlerinin esbâbı, birkaç mühim âmile müstenidir:

Evvela, Sultan Mes'ûd kahraman bir hükümdar olmakla beraber fena bir idare adamı ve acemi bir siyasiydi; binaenaleyh *Maveraünnehir*'deki Karahanîlerin muzaheretini temin edemediği gibi, *Harezm* valisi **İsmail** de Selçukîlere muzâhirdi.

Filhakika, Sultan bundan kurtulmak için "Harezmşahlık" fermanını 1038'de *Cend* hâkimi -ve Selçukîlerin eski düşmanı- **Şah Melik**'e gönderdiyse de, artık o zaman iş işten geçmiş, gâile tamamiyle büyümüşü.

Saniyen, *Maveraünnehir* Selçukîler için bir insan deposu idi. Onların muvaffakiyetini duyan Oğuz zümreleri, mütemadiyen bu reislerin maiyetine gelip iltihak ediyorlardı.

Salisen, bu mâhir ve çalak süvari kuvveti, ağır ve batî nakliye kollarına istinaden yürüyebilen Gaznevî ordusuna karşı sevkü'l-ceyş itibariyle daima fâik bulunuyordu.

Rabian: Gaznevîlerin ordusu muhtelif unsurlardan mürekkep ve muhtelif temâyüller besleyen umerâ maiyetinde olduğu hâlde, Oğuz ordusu müttehidü'l-cins ve aynı emellerle mütahassısdı. İşte bütün bu sebeplerle Sultan Mes'ûd'un askerî

hatalarını, ağır ve büyük ordusunu uzun müddet dolaştırdıktan sonra, çöllerle sokmasını, umerâdan birtakımının kendisine hıyanetini, ordusundaki intizamsızlığı, Selçukîlerin adeta bas-kın şeklindeki hücumlarını da ilâve ederse, **Tuğrul Bey**'in muvaffakiyet-i esbâbını anlamış oluruz.

Düçar olduğu mağlubiyet Sultan Mes'ûd'u o kadar yıldırmıştı ki, hatta payitahtı olan *Gazne*'de bile tutunamayacağına hükmederek *Hindistan*'daki arazisine gitmişti. Hâlbuki bu endişe her nokta-i nazardan pek mânâsızdı. Nitekim (432 h.-1041 m.)'de Gaznevî tahtına **Sultan Mevdûd** cülûs ettiği zaman, bazı mühim *Horasan* şehirleri hâlâ Gaznevîler Devletine tâbi bulunduğu gibi, *Maveraünnehir*'in Karahanîler ailesine mensup hükümdarı da yine eskisi gibi onun metbuiyetini tanımıştı.

Sultan Mevdûd Gaznevî ölünceye kadar *Horasan*'ın istirdâdî emelinden vazgeçmeyerek iptida (435)'de bir ordu göndermişse de, bu orduyu **Alp Arslan** mağlup etmiş ve (441 h.)'de *Maveraünnehir* Karahanîleri ile müttefikan başladığı büyük ve ciddî bir teşebbüs ise, hastalığı ve vefatıyla akîm kalmıştı.

Maveraünnehir'in tamamıyla Selçukîlerin hâkimiyeti altına geçmesi (1059-m.) dedir.

Selçukî Sultanlığının Ani İnkişâfı: İran, Harezm, Azerbaycan ve Irak-ı Acem Fütûhâtı

Gaznevî hanedanına karşı manevî bir merbutiyet besleyen ve son Selçukî akınlarının korkunç hatırasını kolayca unutmayan *Horasanlılar* epeyce bir müddet Selçukî hâkimiyetiyle istinâs edemediler.

Fakat **Tuğrul Bey**'in cidden baş döndürücü bir süratle *Cürcan*, *Taberistan*, *Harezm*, *Kûhistan*, *Hemedan*, *İsfahan*, *Azerbaycan*, *Huzistan* sahalarını zapt ederek, merkezi *Rey*

şehri olmak üzere muazzam bir imparatorluk kurması, her tarafı derin bir korku içinde bıraktı.

Mahallî hükümdarlara ve ümerâyâya ilişmeyerek kendi metbûiyetini kabul etmek ve senevî muayyen bir miktar vergi vermek sûretiyle onları yerlerinde ibkâ siyasetini takip eden **Tuğrul**, bu sayede kolaylıkla maksadına ermişti.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a Gelişi Âl-i Büveyh'in İnkırazı ile Hilâfetin Selçukî Nüfûzuna İnkıyâdı

Lâkin, bu büyük imparatorluğu hilâfetin manevî nüfûzu ile teyit etmek çok müfît olacaktı. İşte Selçukî Sultanı bu büyük maksatla *Rey*'den kalkarak *Bağdat*'a geldi.

Âl-i Büveyh'in son emîri olan **Melikü'r-Rahîm**'i yakalayıp bu hanedânın tasallutuna nihayet verdiği gibi, onun adamlarından **Besâsîrî** (*Besa* şehrine mensup) lâkaplı arslanın şûrişlerine ve *El-cezire*'deki bazı karışıklıklara nihayet vererek *Musul* ve havalisini zapttan sonra *Bağdat*'a döndü ve mutantın bir alayla halife **Kaim bi-Emrullah**'ın huzûruna girdi. Elini öptü ve hayır duasını aldı. (1057 m.-449 h.)

Fakat bu sırada kardeşi **İbrahim İnal**'ın isyanı üzerine **Tuğrul**'un *İran*'a gitmesi **Besâsîrî**'ye fırsat verdi. *Bağdat*'ı yeniden zapt ve halifeyi tahkîr ve hapsetti.

Lâkin hilâfetin istinatgâhı olan **Tuğrul Bey** tekrar yetişerek **Besâsîrî**'yi katl ve halifeyi kemâl-i hürmetle makamına iade eyledi.

Bunun üzerine halife, evvelce ona bir menşur ile vermiş olduğu **Rüknü'd-devle** unvanını **Rükneddin**'e tahvîl etti. (1059 m.-441 h.)

Sultanü'l-Muazzam Ebu Talip Tuğrul Bey bundan dört sene sonra, takriben yetmiş yaşında iken öldü.

Abbasîlerle sıhriyyet peydası için kardeşinin kızını “Halife”ye vermiş ve ömrünün sonlarına doğru kendisine de Halife’nin kerimesi nikâh olunmuştu.

Basit bir aşiret reisliğinden yükselerek şevket ve kudret sahibi büyük bir sultan olduğu hâlde itidal ve temkini asla elden bırakmamış, cesur, metin bir insandı.

Alp Arslan’ın Saltanatı: Şirvan, Gürcistan, Ermenistan Fütûhâtı

(456-465 H.)

Tuğrul’un yerine, üvey oğlu ve biraderzadesi **Süleyman bin Çakır** geçti ise de, **Çakır Bey’in** diğer oğlu **Alp Arslan** amcasının teveccühüne mazhar olduğundan bunu kabul etmedi ve iptida *Kazvin*’de hutbeyi namına okutarak pek az zamanda bütün memleketi kemal-i sühuletle taht-ı hükmüne aldı. (1063 m.-456 h.)

Bu mahir ve cesur kumandan, derhâl fütuhata başlayarak *Şirvan* ile *Gürcistan* kıtalarını ve *Bizans’a* tâbi bulunan *Ermenistan* sahasını sühûletle zapt ve *Diyyarbakir*, *Halep* emîrlerini metbuiyyetini kabule mecbur etti. Fakat **Alp Arslan**ın en büyük zaferi, *Bizans* İmparatoru **Romen Diyojen**’e karşı kazandığı *Malazgirt* Meydan Muharebesidir.

Anadolu Fütûhâtının Başlangıcı: Malazgirt Meydan Muharebesi

(464 H.-1071 M.)

Kitabımızın *Anadolu’ya* ait faslında lâyıkıyla izah edeceğimiz veçhile, daha **Tuğrul** zamanından beri Selçukîlerin *Anadolu* sahasına taarruzları devam edip duruyordu. Lâkin bu *Malazgirt* zafer-i kat’isi, *Bizans*’ın son mukavemetini kırarak, *Marmara* kıyılarına kadar bütün *Anadolu’nun* Türkleşmesini

te'min etmiştir. **Nizâmülmülk** gibi büyük bir hükümet adamını kendisine vezir nasb etmek suretiyle idare müşkilâtından kurtulan **Adudud-Devle Ebu Şüca' Alp Arslan Muhammed Maverâinnehir** hanını te'dip için *Ceyhun*'a geçip oradaki ufak bir kaleyi zapt ettiği esnada kale muhafızının gadriyle şehit olmuştur. (1075 m.-465 h.) Halifelikten nefret ettiği cihetle istihbarat memuriyetlerini kaldırmış, adil, kerim, dindar, düşmanlarına karşı bile lutufkâr bir hükümdardı.

Melikşah Devrinde Selçukî İmparatorluğunun Azâmeti (456-485H)

Alp Arslan'ın yerine oğlu **Melikşah** geçti. İmparatorluğun muhtelif sahalarında hanedan hükümdarına mensup prensler icra-yı hükümet etmekle beraber **Nizâmülmülk**'ün kurduğu idare makinesi sayesinde isyan ve şûrişlere meydan verilmiyor, idare-i merkeziye nüfuz ve haysiyetini muhafaza ediyordu.

Payitaht olan *İsfahan* çok ma'mur ve müzeyyendi.

Verâset Kavgaları ve Büyük Selçukî Saltanatının Parçalanması

Melikşah'ın hükümran olduğu saha, o asırdaki İslâm dünyasının adeta dörtte üçünü teşkil etmekte idi.

Tâ Tiyan Şan dağlarından ve *Seyhun* havalisinden başlayarak *Marmara* ve *Akdeniz* kıyılarına, *Kafkas* dağlarına, *Yemen* ve *Basra* müntehâsına, *Mısır* hudutlarına kadar hutbede onun ismi zikrolunuyordu.

Lâkin *Nihavend* kurbunda vezir **Nizamülmülk**'ün bir Batınî fedaisi tarafından katlinden pek az sonra, **Melikşah**'ın da *Bağdat*'ta henüz otuz sekiz yaşında olduğu hâlde irtihali (1092 m.-485 h.) üzerine bu muazzam Türk saltanatı veraset gürültüleri yüzünden bir çok müzmin dâhilî muharebelere uğradı. Parçalandı.

Melikşah, babasının semerât-ı muzafferiyetini toplayarak bütün *Asya* Müslümanlarını kendi tahtı etrafında birleştirmiş mesut bir tâcdârdır. Kendisini metbu' tanıyan Türk şehzade ve kumandanları elinde Selçukî bayrağı *Süveyş Kanalı*'na ve *Bosfor*'a kadar şan ve şerefle ilerledi.

Kapadokya, *Firigya*, *Lidya*, *İyonya*, *Bitinya*, yani *Anadolu*'nun dörtte üçü istilâ edildi. Ve ikinci bir *Türkistan* hâline gelen bu kıt'a **Süleyman** ailesinin adeta malikânesi oldu ki, muahharan, Anadolu Selçukîleri namıyla burada müstakillen saltanat sürenler, işte Selçukî ailesinin bu koludur. Selçuklular aynı zamanda *Suriye*'yi zapt ettiler:

1085'te *Antakya* ve iki sene sonra *Urfa* şehri Bizanslılardan alındı.

Kuds-i Şerif ise daha 1076'da Fatımîlerin elinden zapt edilmişti.

Melikşah'ın kardeşi **Tutuş** merkezi *Şam* olmak üzere Selçukîlerin *Halep* ve *Şam* şubesini te'sis etti. Akraba ve ümerası en ziyade *Suriye* ve *Anadolu* fütuhatıyla uğraştıkları sırada **Melikşah** da bilhassa *Maveraünnehir* işleriyle uğraşıyor, Karlukların ve Karahanîlerin bazı isyan hareketlerini teskîne çalışıyordu.

Melikşah, **Tuğrul**'un yahut **Alp Arslan**'ın haiz olduğu yüksek meziyetlere malik değildi.

Fakat talî'inin muktezası, zamanının en şevketli hükümdarı olarak yaşamıştı.

Melikşah'ın Halefleri

On iki senelik bir saltanattan sonra yirmi yedi yaşında vefat eden (1104 m.-498 h.) **Sultan Rükneddin Ebu'l-Muzaffer Berkjaruk bin Melikşah**, kardeşi **Mahmûd**'la amcası **Tutuş** gaileleri kabilinden birtakım dâhilî işlerle uğraştığından,

Melikşah'ın son senelerinden beri mütemadî çoğalan Batınîlerin zulüm ve tasallutları bunun zamanında pek ziyade arttı.

Diğer taraftan, *Avrupa*'dan deniz ve kara yollarıyla gelerek *Kudiis* ve *Antakya*, *Urfa*'da bir devlet kuran Sâlibiyyun'un muhacematına ve huduttaki İslâm ümerasının muavenet hususundaki istirhamlarına karşı hemen hiçbir şey yapılamadı.

Sultan Berkyaruk'un vefatı üzerine *İsfahan* tahtına geçen **Sultan Gıyaseddin Ebu Şüca' Muhammed bin Melikşah Suriye**'ye gönderdiği birtakım ordularla Ehl-i Salîb sürülerine karşı müdafaada bulunmak istediği gibi Batınîlere karşı da kemal-i şiddetle hareket ederek ellerindeki birçok şehir ve kaleleri istirdada muvaffak olmuş, fakat birdenbire vefatı (1117 m.-511 h.) bütün bu büyük harekâtı akîm bırakmıştır.

Bunun yerine oğlu **Sultan Mahmûd**, *İsfahan* tahtına geçtiyse de amcası **Sancar bin Melikşah**'ın *Horasan*'da ilân-ı istiklâl etmesi üzerine Selçukî vahdeti fiilen zail oldu.

Lâkin **Sancar** hayatta olduğu müddetçe, *Irak* ve *İran*'daki **Sultan Muhammed** sülâlesi kendisine tâbi addolunmaktaydı.

Melikşah'ın üç oğlu Selçukî İmparatorluğunu aralarında nasıl paylaşacaklarını silâh kuvvetiyle cidden uğraşırlarken, ilk Ehl-i Salîb orduları, *Suriye*'ye geliyordu. Şarkta birbirleriyle boğazlaşan şehzadeler, bu korkunç haber üzerine *Suriye*'ye bir imdat kuvveti göndermişlerse de, maatteessüf hatta *Antakya*'yı bile tahlise muvaffak olamamışlardı. İşte bu muharebelerde "Salîb"ın na-me'mul muvaffakiyeti ve **Melikşah**'ın vefatından ancak yedi yıl sonra İslâm âleminin göbeğinde küçük küçük "Frank" devletlerinin teşekkülü, Selçukî şehzadeleri arasındaki bu mütemadi dâhilî nifaklar, harplerle izah olunabilir.

Nitekim vaktiyle Bizanslıların *Suriye* ve *El-Cezire*'yi istirdatları, ancak Hemedanîler, **Âl-i Büveyh** ve **Sâmânîler** ara-

sındaki mücadeleler neticesinde İslâm âleminin zaaf ve teşettüde uğramasıyla kabil olmuştu.

Frankların *Suriye*'ye muvasalatında, İslâm kavimlerinin başında bulunan Türk kuvvetinin zaaf ve aczi, Hristiyanlığın müttehid kuvvetlerine karşı Türk emir ve hükümdarlarının hâlâ birbirleriyle boğazlaşmalarından ileri geliyordu.

Anadolu Selçukîleri hükümdarı **Kılıç Arslan** gibi büyük bir kahraman, memleketi Salîb ordularının yolu üstünde ve tehlike ile göğüs göğüse bulunduğu hâlde, hâlâ *Musul*'u amcazadelerinin elinden almakla meşguldü. Buna mümasil hâlleri, Moğol istilâsı gibi büyük bir afet zamanında da İslâm hükümdarları arasında tekrar göreceğiz.

Türk kuvvetinin bu gibi siyasî sebeplerle parçalanmasından başka İslâm âleminin dâhilî tesanüdünü bozarak Salîb istilâsını kolaylaştıran diğer birtakım manevî amiller daha vardı:

Onlar da *Mısır* Fatımîlerinin müdafaa ettikleri müfrit Şîîlikle Sünnîlik arasında korkunç münâferet ve *İran* ile *Suriye*'de derin kökler salan Batınî zümrelerinin kuvvetli bir heyet-i siyasiye hâlinde Sünnîlik aleyhine meydana atılmasıydı. İşte İslâm kavimlerinin manevî tesanüdünü bozan bu muhtelif amillere karşı, aynı mefkûre ile İslâmiyeti imhaya yürüyen müttehit Hristiyan kuvvetinin muvaffak olacağı pek tabiiydi.

Sultan Sancar ve Horasan Selçukîleri

Daha kardeşleri **Berkyaruk**'la **Muhammed**'in zamanlarından *Horasan*'da müstakillen icra-yı hükümet eden **Sultan Muizzüddin Ebu'l-Haris Sancar Ahmed**, **Muhammed**'in vefatı üzerine artık sarahaten istiklâlini ilân etti ve *Irak-ı A-cem*'e yürüyerek yeğeni **Mahmûd**'u mağlup ettikten sonra, *Rey*'e kadar olan havali doğrudan doğruya kendine ait olmak

üzere, *Irak* saltanatını, hutbe ve sikke kendi namına olmak şartıyla yine ona bıraktı.

İptida birtakım büyük muvaffakiyetler kazanarak hatta *Gazne*'yi de zapt etmiş ise de, muahharan Kara Hitaylara karşı muharebelerinde muvaffak olamadığından, memlekette yer yer iğtişaşlar çıkmaya başladı. Hatta matbah-ı hükümdarîye senevî yirmi dört bin koyun vermekle mükellef olan *Horasan*'daki göçebe Oğuzlar en ziyade Selçuklu memurlarının zulmü ve hükümdarla ümerasının pek aşikâr tedbirsizlikleri neticesinde, isyana mecbur kalarak **Sancar**'ı esir (548 h.) ve *Nişabur*, *Merv* gibi büyük ve mamur *Horasan* şehirleriyle civar vilâyetleri şiddetle tahrip ve yağma ettiler.⁸ Göçebe Oğuzlar, **Sancar**'a karşı büyük hürmet göstermekle beraber, onu üç seneden fazla bir müddet esarete bıraktılar; nihayet kaçmaya muvaffak ol-

⁸ *Maveraünnehir* sahası Kara Hitayların eline geçtikten sonra oradaki Oğuz kabileleri *Horasan*'a geçmeye mecbur oldular.

Çünkü gerek Kara Hitaylarla gerek onların himaye ettikleri -eski rakipleri- Karluklarla iyi geçinmiyorlardı. **Sancar**'ı esir eden Oğuzların bunlardan olduğu pek me'muldür. *Haltan* [*Haltam*], *Çeganyan*, *Belh* havalisinde yaylak ve kışlakları olan bu kırk bin çadır halkı, matbah-ı sultanîye senevî yirmi dört bin koyun vermekle mükelleftiler. **Tutî** ve **Korkud** Beylerin maiyyetindeki bu göçebeler, sırf Selçukî memurlarının gadr ve zulmü yüzünden isyana mecbur oldular.

Ve **Sancar**'ın te'dip maksadıyla hareketine karşı, her türlü vasıtalarla mü-racaatla, aflarını niyaz ettiler. **Sancar**, bunları affa çok meyyal olduğu hâlde, *İranî* memurların ısrarıyla bu büyük felâkete uğradı. Selçukî hanedanı ile kavmî rabitalarını pek iyi bilen bu göçebeler, sultana karşı -velev şeklen olsun- daima hürmet ve riayet gösterdiler. Mamafih bütün *Horasan* ve bilhassa *Merv* ve *Nişabur* şehirleri bu hâdisede pek ağır tahribata uğramış ve muahharan Harezmsahlrın *Horasan*'da kat'i surette birleşmelerine kadar Oğuzların bu havalide ve etrafta birçok istilâları vuku'a gelmiştir.

İslâmiyetle ancak lafzî ve zahirî bir rabitaları olan bu göçebeler, *Horasan*'ın birçok ulemâ ve meşayihini öldürmüşler, hatta birtakım *Acem* şairleri bu hâdiselere mersiyeler söyleyerek Oğuzlar aleyhinde birçok hicivler de yazmışlardır. Kara Hitayların galebesinden ve *Maveraünnehir*'in ziyaından sonra ancak yeniden yeniye kuvvetlenmeye başlayan **Sancar** saltanatı için bu hâdiseler kat'i bir darbe teşkil etmiştir.

duysa da çok yaşamayarak yetmiş iki yaşında vefat etti. (1157 m.-552 h.)

Sancar'ın uzun süren saltanatı, Selçukî Devletinin son devre-i şevketidir. Onun zamanında da *Asya* Müslümanları - **Melikşah** devrindeki gibi- aynı hâkimiyet altında toplanmışlardı.

Bu kahraman ve âlicenap hükümdar, garbî *İran*'daki amcazadelerinin birbirleriyle boğazlaşmalarını men'e çalıştıysa da buna tamamıyla muvaffak olamayarak asıl doğu *İran* sahasına yeni istilâlar karşısında müdafaa gayesini takip edebildi.

Filhakika, Selçuk saltanatının mukadderatını tayin edecek vak'alar, asıl bu taraflarda cereyan ediyordu.

Bir tarafta, merkezi *Asya* bozkırlarından kopup gelen, gayrimüslim Kara Hıtalara karşı, İslâm âleminin muhafazası, diğer taraftan istiklâllerini büsbütün kat'ileştirmek isteyen Harezmsâhların bu emellerine mümanaat lüzûmu, **Sancar**'ın mihver-i siyasetini teşkil ediyordu. On ikinci asrın milâdî mebadisinde Karahanlılar yeniden *Maveraünnehir*'e taarruza başlayarak **Buğra Han Muhammed**'in oğlu **Kadir Han Ceb-rail** bu havaliyi ele geçirmiş ve hatta 1102'de garbe doğru taarruza devam ederek *Tirmiz* şehrini dahi almıştı.

Sancar, bu şehir civarındaki bir harpte onu mağlup ve imha ettikten sonra, mukaddema *Maveraünnehir* istilâsında *Merv*'e iltica etmiş olan -yine Karahanlıların ailesine mensup- **Muhammed Tekin bin Süleyman Tekin**'i davet ve **Arslan Han** unvanıyla *Maveraünnehir*'in idaresini ona tevdi etti ki, bu idare 1130 senesine kadar devam etmiştir. Her nedense **Arslan Han**'la arasında zuhur eden bir ihtilâf üzerine **Sancar**, *Semerkind*'i muhasara ve zapt ve Han'ı esir ettikten sonra, yerine kardeşini, ondan sonra da sırasıyla **Hasan Tekin**'i **Arslan Han**'ın oğlu **Mahmûd**'u tayin etmiş ve **Sancar**'ın hemşirezadesi olan **Mahmûd** dayısına tam bir sadakatle hizmet eylemiştir.

Bu sırada *Kaşgar*'daki Karahanîler hükümdarı dahi Selçukîlerin metbuiyyetini tanımakta idi. “Buda” veya “Konfüçyüs” dinine salık olan Kara Hitaylara gelince, bunlar Selçukîler için cidden mühim bir tehlike idi.

Bunlar daha (531 h.)’de **Mahmûd Han**’ın ordusunu mahv u perişan etmişlerse de, her nedense bu zaferden istifade edememişlerdi.

1141 m.-536 h.’de Karlukların **Mahmûd Han**’a isyanları ve **Sancar**’ın kendi tabii olan han lehine müdahalesi üzerine, Karluklar bilmukabele Kara Hitay’lara müracaata mecbur kaldılar.

Onlar da **Sancar**’a müracaatla Karluklar lehinde hareketi rica ve iltimas ettilerse de **Sancar**’ın tahkirâmiz cevabı üzerine *Maveraünnehir*’e hücum ve *Hoten*’de **Sancar** ordusunu mağlup ettiler.

Bütün *Maveraünnehir* kıtası ellerine düşerek *Buhara*’da bunlar tarafından işgal olundu(537 h.). *Maveraünnehir*’in ziya’ını intac eden bu hâdise, **Sancar** saltanatının sarsılmamasını mucip olmuş ve **Harezşah**’ın istiklâl ümidini artırmıştır ki muahharan Oğuzların isyanı ve **Sancar**’ın esareti ve vefatı üzerine bu ümit tahakkuk etmiş ve aşağıda izah edeceğimiz veçhile, muahharan şarkta, merkezi *Asya* bozkırlarından gelecek göçebe istilâlarına karşı İslâm âleminin müdafaası ve hali-fesi de Harezşahlara intikal etmiştir.

İran Selçukluları Zamanında Abbâsî Halîfeliği

Sancar'dan Sonra Selçukî Saltanatı

Sancar'ın vefatı üzerine, memaliki ümerası elinde parçalanarak *Horasan* kıt'ası (583 h.)'de Harezmşahlar tarafından zapt edildi.

*Irak ve İran'*daki Selçuklulara gelince:

Daha **Sancar'**ın vefatını müteakip o büyük himayeden mahrum düştüklerinden, ellerinde yalnız *Irak-ı Acem* ve *Azerbaycan* kıt'aları kaldı.

Bu sülâlenin son hükümdarı olan **Tuğrul bin Arslan** Harezm hükümdarı **Sultan Tekiş'**le vuku'a gelen bir harpte maktul düştüğünden, Selçukîlerin bu şubesi de artık kat'i surette inkırâz buldu. (1193 m.-590 h.).

Bunların yerine *El-Cezire* ve *Şimalî Suriye'*de *Musul* ve *Halep* Atabeyleri, *Fars'ta* Salgurîler denilen *Fars* Atabeyleri, *Azerbaycan* havalisinde de Atabey İldeniz ve çocukları tarafından teşkil edilen küçük birtakım Türk devletleri kaim olmuş ve Ehl-i Salîb muhacematı esnasında maatteessüf -meselâ **Melikşah** saltanatı gibi- kuvvetli bir İslâm Türk İmparatorluğu bulunamamıştır.

Selçukîlerin **Çakır Beyzade Kavurt** tarafından te'sis edilen *Kirman* şubesiyle (1055 m.- 447 h.) **Alp Arslan'**ın oğlu **Tutuş** tarafından kurulan *Halep* ve *Şam* şubesi tarihen o derece haiz-i ehemmiyet olmayıp, birincisi 583'te Oğuzların tegallübiyle ortadan kalkmış, diğeri ise (498-511 h.) senelerinde munkariz olmuştur.

Mamafih yukarıda zikrettiğimiz bu Atabeylerden bilhassa *Musul* ve *Halep* Atabeyi **İmadüddin Zengi** ile oğlu ve halefi **Nureddin Şehîd**, *Şam* Selçukîlerinden **Dukak** ve yerine geçen Atabey **Tuğ Tekin**, **Melikşah'**ın ümerasından **Artuk bin Eksik'**in çocukları tarafından "Sokmaniye" [Sökmaniye] ve "İlgaziye" namlarıyla te'sis olunup *Hasankeyf* ve *Mardin'*de

icra-yı hükümet eden ümerâdan bilhassa **İlgazî** “Ehl-i Salîb” muharebatında büyük yararlılıklar göstermişlerdir.

Bilhassa **İlgazî** ve onun vefatından sonra **Nureddin** salibiyyûna karşı birçok muvaffakiyetler kazandılar ve Anadolu Selçukîleriyle beraber İslâmiyetin hemen yegâne müdafii oldular.

Eyyubîlerin müessisi ve İslâmiyetin yüksek kahramanı meşhur **Selahaddin Eyyubî** neslen Kürt olmakla beraber **Nureddin**’in terbiyesini görmüş ve Türkleşmişti. Ordusu ve ümerâsı ekseriyet-i azime ile Türklerden mürekkep olduğu cihetle, o zamanın şair ve müverrihleri onun kurduğu devleti, (Devlet’üt-Türkiye) addediyorlardı.

Esasen Kürtler de bu Türk hükümdarlarının maiyyetinde “Ehl-i Salîb”e karşı Türklerle birlikte fedakârane çalışmışlardır.

Ehl-i Salîb Harplerinde Bağdat Halifelerinin Atalet ve Hamiyyetsizlikleri

Selçukîlerin zaafı, *Bağdat* halifelerine çoktan beri mahrum oldukları maddi istiklâli temin etti. Çünkü Selçukîler zamanında bunların fiilen nüfûz ve ehemmiyetleri kalmayarak *Bağdat*’ın idaresi bile Selçukîler tarafından mansup “Şihne”lere bırakılmıştı.

Nihayet halife **Muktefâ Billah**, Irak Selçukîlerinin kuvvetsizliğinden istifade ederek *Bağdat*’taki Selçukî memurlarını tard, hutbeden namplarını ref’ ettiği gibi, Selçukî padişahlarının şuna buna aktâ’ ettikleri birçok araziye de vaz’-ı yed etti.

Hatta hatıralarını büsbütün unutturmak maksadıyla onlara ait binaları ve kitabeleri bile tahrip ettirdi.

Mamafih Abbasi halifeleri hükümet-i cismaniyelerini elde ettikten sonra da gerek “Ehl-i Salîb” muhaberelelerinde gerek

Moğol istilâsı esnasında İslâmiyetin menafî'-i âliyesi uğrunda -kudretleri nispetinde- çalışmaktan daima geri dur[ma]mışlardır.

Selçukîler Devrinde Hayat-ı Diniye

Selçukîlerin Abbasi Hilâfetine Karşı Siyasetleri

Maveraünnehir ve *Horasan*'da Selçukîlerden evvel teşekkül eden devletler Sünnîlik siyaset-i diniyesini takip ettikleri için hilâfetle daima dostane münasebetler te'sisine çalışırlardı.

Meselâ Sâ mânîlerde yeni çıkan hükümdarı mutlaka halife tasdik eder, ona ferman ve sancak gönderirdi. Fakat bunun ehemmiyeti sırf şeklî idi.

Halife bazen herhangi bir tesir altında meselâ bir vilâyetin fermanını istediğine verir fakat fermanı alan eğer silâh kuvvetiyle o vilâyeti elde etmeye muktedir değilse o fermanın hiç te'siri olmazdı.

Mahmûd Gaznevî de tahta çıktığı zaman halifeden *Horasan* vilâyeti için ferman ve birtakım unvanlar almış ve hutbeyi halife namına okutmuştu.

Karahanîler de *Maveraünnehir*'de kendilerine **Mevlâ-yı Emirü'l-Mü'minîn** namını vererek sikkelerinde bile halifenin namını zikretmişlerdi.

Mahmûd devrinde halifeden gelen sefirler yeni zapt olunan memleketlerin fermanlarını getirirlerdi. Mutaassıp ve hakiki Sünnî ve hanefî olan Selçukî sultanları, daha **Tuğrul Bey**'den başlayarak hilâfete karşı ciddi ve büyük bir merbutiyet göstermekle beraber kendi istiklâl-i siyasilerini de şiddetle muhafaza etmişlerdi. O sırada İslâm tarihinin sima-yı umûmîsi ve mezhep davası altında başta Mısır Fatimîleri ve **Âl-i Büveyh** olduğu halde Şiî cereyanlarının siyasi maksadları

düşünülünce Selçukîlerin bu surette pek mahirane bir siyaset takip ettikleri anlaşılır.

Nüfuzlarını bütün İslâm alemi üzerinde kolayca yaymak isteyen bu Türkmen reisleri için maddi ve cismani hiçbir ehemmiyeti kalmayarak yalnız “manevi bir timsal” mahiyetine girmiş olan halifeyi nüfuzları altına almak ve onun vasıtasıyla İslâm aleminde yalnız maddi değil manevi bir nüfuz da icra etmek, en mahirane ve tabii bir siyasetti. **Besâsîrî**’nin kovduğu halifeyi râkip olduğu katırının yuları elinde olarak (451 zilka-desinin 25. Pazar günü) *Bağdat*’taki sarayına idhal ve muahharan onunla “sıhriyet peyda” eden **Tuğrul**’dan sonra⁵ **Arslan** da Şiîlik namı altında *Mısır*’daki Fatımî halifelerinin siyasi ve dini nüfuzlarını kırmaya uğraşmış hatta *Mekke* camilerinde Abbasi halifesi namına hutbe okuttuğundan dolayı oranın emîrini büyük bir meblağla taltif ederek *Medine* emirine de aynı suretle va’dlerde bulunmuştu. (462 h.)

Halep ahalisi ondan korktukları cihetle velev şeklen olsun Sünnîliği kabul etmişler ve hutbeyi Abbasi halifesiyle sultan namına okutmaya başlamışlardı.

⁵ **Tuğrul**, bu büyük hizmetine mükâfaten, iptida, **Emirül-Ümera** unvanına nail oldu ki, hulefanın hükümet-i vasi’alarındaki beylerin beyi veya emîr-i a’zam manasına olan bu unvan ondan evvel **Âl-i Büveyh**’te idi. Bunun **Tuğrul**’a tevcihi tantana-i azime ile vuku buldu. Halife, bir hicab-ı siyah arkasında taht-nişin olarak kısve-i peygamberîyi labis ve asa-yı paygamberîyi hamil bulunuyordu. **Tuğrul Bey** iptidâ yere kapandıktan sonra halifenin bir işareti üzerine tahtın yanına ku’ûd eyledi. Kendisini halifenin vekili, idare-i hilâfette bulunan bi’l-cümle memalikin enîr-i a’zamı, Müslümanların hâmisî unvanlarıyla tevkir eden fermanın kıraatinden sonra **Tuğrul**, birbirini müteakip “yedi” mükellef hil’at libasıyla tekrim olundu. Sonra, halifenin “yedi” hükümetinden me’huz yedi köle hediye olarak verildiği gibi, başının üstüne misk ile muattar bir çetr kurulmuş *İran* ve *Arabistan* taclarına alamet olarak başına iki imame konulmuştur.

Nihayet halifenin elini iki defa öptüğü zaman kılıcı kuvvetiyle şark ve garbın hâkimi olduğuna işaret olmak üzere kendisine iki seyf taklid verilmiştir.

Selçukîlerin Siyaset-i Mezhebiyeleri: Sünnîliğin ve Hanefiliğin Galebesi

Selçukîlerin *Bağdat* halifelerine karşı aldıkları vaziyet onların nasıl bir siyaset-i mezhebiye takip etmeleri lâzım geldiğini pekâlâ gösterebilir.⁶ Filhakika bütün Selçukî hükümdarları **Tuğrul**'dan başlayarak Ehl-i Sünnet akidelerini ve bilhassa Hanefiliği şiddetle müdafaa etmişler ve teşkil ettikleri İslâm imparatorluğu için bunu değişmez bir esas olarak kabul etmişlerdir.

Şiîlik cereyanının pişdarı olan Fatimîlere imamet meselesi umde-i asliyesini teşkil ettiği cihetle daima siyasî-dinî ihtilaller doğuran Şiîliğe karşı Selçukîler için bundan başka bir siyaset takibi imkânsızdı.⁷

⁶ Selçukîler tarih sahnesine çıktıkları zaman İslâm âlemi şarkta ve garpta Şii-Batınî cereyanlarla mâlâmâl idi.

Fatimî halifelerinin pek ziyade tevessü eden nüfuzuna mukabil Sünnîlerin halifesi olan Abbasîlerin maddeten hiç ehemmiyeti kalmamış, hatta onlar da Şiiyyü'l-mezhep **Âl-i Büveyh**'in tahakküm ve istibdadı altına geçmiş bulunuyorlardı. Sünnîlik âleminin pek ziyade zayıfladığı bu esnada eğer Selçukî hükümdarları meydana çıkarak Abbasi hilafetini ve Sünnîliği muhafaza etmeseydiler, İslâm dünyasında Şiîliğin umumiyetle hâkim bir mevki alacağı muhakkaktı. Aşağıda Türklerin Anadolu sahasını istilâlarından bahsederken izah edeceğimiz veçhile, Selçukî padişahları eski Türk an'anesine riayetle taht-ı hükümlerindeki Hristiyan kavimleri -meselâ Ermenilere, Gürcülere, muahharan Rumlara- karşı gayet ısrarane bir siyaset-i diniye takip etmişler, onların ayinlerini tamamen serbest bırakarak hatta himaye bile etmişlerdir. Ermeni, Süryanî, Gürcü müverrihleri kendilerini, ayin-i mezheplerini serbestçe ifaya mani olan "zalim" ve mütekebbir mutaassıp Bizanslıların elinden kurtardıklarından dolayı Selçukî padişahlarını pek ziyade medh ü sena ederler.

Bütün bu izahat Selçukîlerin her hususta olduğu gibi siyaset-i diniyelerinde de ne kadar akilâne ve dür-endişâne hareket ettiklerini sarahaten gösteriyor.

⁷ **Melikşah** zamanında *Mağrib-i Aksa* emîri **Yûsuf bin Tâşfin** Abbasi halifesi namına hutbe okutmuştu.

İslâm âleminin bu vahdetini yalnız Mısır'daki Fatimîlerin mevcudiyeti ihlâl ediyordu.

Esasen bu siyaset onu ilk vaz eden **Tuğrul Bey** ve **Alp Arslan** gibi ilk reislerin temayülâtına da mutabıktı. Çünkü bu ümmî, iptidai fakat saf adamlar cidden mutaassıp birer hânefî idiler. Birincisi pazartesi ve perşembe günleri oruç tuttuğu gibi **Alp Arslan** da hatta Şafiilerden nefret edecek kadar mutaassıptı.

Tuğrul'un Safvetinden İstifade Eden Amidü'l-Mülk'ün İfsâdâtı

Mamafih buna rağmen **Tuğrul** zamanında birtakım Ehl-i Sünnet ulemâsı vezir **Amidü'l-Mülk**'in eser-i fesadı olarak birçok takibata uğramışlardır.

Nişabur Şafiilerinin reisini istirkab eden bu vezir mezheben Mu'tezile'den olduğu cihetle Rafızîler gibi şeyhine ve sair ashaba sebbediyor, "Keramiye" ve "Mücessime" fırkaları gibi Cenab-ı Hakk'ı tecsîm eyliyordu. Binaenaleyh mesail-i mezhebiyye inceliklerine tabii vakıf olamayan **Tuğrul**'un safvetinden istifade ile ondan minberlerde bütün bid'at ehline lânet edilmesi emrini aldı.

Ve nihayet birtakım isnatlarla hatta usulde Eş'arî olan Hanefîler de dahil olmak üzere, bütün Şafiîler ehl-i bid'at sayılarak **Ebü'l-Hasane'l Eş'arî** ile bilumum Ehl-i Sünnete minberlerde alenen sebbolunmaya başlandı.

En büyük Ehl-i Sünnet ulemâsı *Irak* ve *Hicaz*'a hicrete mecbur oldular. Nihayet **Alp Arslan**'ın cülûsu ve Şafiîyyü'l-mezhep **Nizamülmülk**'[ün] vüzeratı üzerine bu hareket durdu.

İmamü'l-Harameyn Ebu İshak Şirazî, Ebu'l-Kasımü'l-Kuseyrî başta olarak Ehl-i Sünnet ulemâsı tekrar eski yerlerine döndükleri gibi onlar için yeniden yeniye birçok mühim medreseler de yapıldı.

Şîî-Batınî Cereyanlarına ve Alamut İsmailîlerine Karşı Selçukîlerin Siyaseti

Selçukîler zamanında *Horasan, İran, Azerbaycan, Irak*'ta vesair İslâm memleketlerinde yapılan müessesat-ı ilmiye ve hayriye, medreseler, kütüphaneler, imaretler, hastahaneler pek çoktur.

Bunlar meyanında **Nizamülmülk** tarafından *Bağdat*'ta yaptırılan meşhur “Medrese-i Nizamiye”yi zikredebiliyoruz ki o devrin en büyük ulemâsı burada tedrisle iştigal eylemişlerdir.

İşte Selçukîler bu gibi müessesat-ı ilmiye vasıtasıyla Şîî-Batınî harekâtına karşı müdafaatta bulunacak bir sınıf-ı ulema vücuda getirmeye çalışıyorlardı. Daha **Nizamülmülk** zamanından itibaren Selçukî Devletinin dikkat ve endişesini celbeden diğer mühim bir mesele de Mısır Fatımîleriyle alâkadar olan **Hasan Sabbah**'ın imparatorluğun tâ ortasında vücuda getirdiği kuvvetli ve tehditkâr İSMAILÎ-Batınî hareketi idi. Bin türlü desiselerle mâhirâne usullerle etrafına, kendisine körü körüne muti' ve mu'tekid birçok fedailer toplayan bu adam na-kabil-i teshîr *Almut-Alamut* kalesinde büyük bir merkez vücuda getirmişti. Bu Batınîler, hükümetin her köşesine hatta saraylara gizlice giriyorlar ve kendilerine fenalığı doku- nanları mutlaka öldürüyorlardı.

Nitekim **Nizamülmülk** de sonunda bir Bâtınî fedaisi tarafından şehid edilmişti.

İslâm akaid-i esasiyesine tamamiyle mugayir Batınî akideleri neşreden bu Müfrit Şîîlere karşı Selçukîler daima muhasım bir siyaset takib etmişler kendi saltanatlarını adeta temelinden yıkmaya matuf olan bu korkunç fikirlerin imparatorluk dâhilinde yayılmaması için Ehl-i Sünnet ulemâsının da teşvikiyle maddi ve manevi her türlü tedbirlere tevessül eylemişlerdir.

Haşîşiyye, İSMÂİLÎyye, Nizariyye, Melahide, Talimiyye, isimleriyle de maruf olup firenklerin Assassin dedikleri *Alamut* Batınîleri Devletinin müessisi **Hasan Bin Es-Sabbah**'tır.

Kendisinin eski Humeyr kralları ahfadından olduğunu iddia eden **Hasan** daha gençliğinden beri *Mısır* Fatımîlerinin “dai” yani propagandacılarından idi. *İran*'daki Fatımî “dai”lerinin reisi olup *İsfahan* şehri civarında *Şahdiz* Kalesi'nde oturan **İbni Attaş** onu vazife-i mahsusa ile (1072 m.-464 h.)'de *Kahire*'ye Şîî halifesi **El Mustansır**'ın nezdine gönderdi. *İran*'ı, *El Cezire*'yi, *Suriye*'yi geçerek (1079 m. 471 h.) tarihinde *Kahire*'ye varan **Hasan** halifenin veliahtı olarak oğullarından **Nezzar**'ı tercih ediyordu.

Hâlbuki ekseriyetin kararıyla halifenin diğer oğlu **Müstalibullah** tahta geçince tekrar şark cihetlerine avdete mecbur olarak **Nezzar** lehine birçok propagandada bulundu.

Nihayet (1090 m. 482 h.)'de birtakım mahirane hud'alarla, esasen Alevîlerin elinde bulunan *Alamut* ve daha sa'ir bazı kaleleri ele geçirdi. Ve kendisini bir nazar-ı şüphe ile gören **Nizamülmülk**'ü de katlettirdi. (1092 m.- 485 h.)

Hasan Sabbah taraftarlarının “gizli bir cemiyet” hâlinde çok vasi ve kuvvetli teşkilât vücuda getirmeleri işte başlıca bu devre tesadüf eder. Bunların sa'ir müfrit Şîîlerden efkâr ve nazariyat itibariyle öyle büyük bir farkları olmayıp, yalnız **Nezzar**'ın imametine kail olmakla diğerlerinden ayrılırlar.

Fedaileri vasıtasıyla adam öldürmeyi de bunlar icad etmiş olmayıp, daha evvelce bu korkunç usulü tatbik eden meselâ “Hannak-Boğazlayıcılar” gibi “siyasî-dinî” birtakım fırkalar vardı. Bunların hususiyeti yalnız gizli bir cemiyet-i siyasiye teşkilâtına malik olmalarıdır. **Hasan**'ın ahlafından biri (1164 m.-559 h.)'de İSMÂİLÎler arasında esasen mevcut bulunan bir itikattan bi'l-istifade Ramazan'ın 17'sini “ıyd-i kıyamet” olarak ilân ve **Nezzar** ahfadından olmak itibariyle imam-

lîğını iddia ve taraftarlarına bilumum haramları mubah kıldığı gibi “muahharan nev-Müslüman lâkabıyla şöhrat kazanan **Celâleddin Hasan** da esasat-ı İslâmiyye’ye rücu’ ederek Abbasi halifesine arz-ı bi’atla validesini hac için *Mekke*’ye yollamıştı. (1210 m. 607 h.)

1090 m. - 483 h.’den 1256 m. - 654 h. tarihine kadar *İran*’da Batınî propagandasının kuvvetli ve adeta na-kabil-i teshir bir merkezi ve **Hasan Sabbah** haleflerinin makarnı olan *Alamut* Kalesi, *Kazvin*’in şimal-i garbisindeki sarp dağlarda Alevî rüesasından biri tarafından (860 m. 240 h.)’de bilhassa inşa ettirilmiş olup “kartal yuvası” manâsına gelen bu kale Moğol istilâsından sonra da kalmış ve hatta Safevîler zamanında mahbes olarak kullanılmıştır. **Nizamülmülk**’ün katliyle ondan biraz sonra **Melikşah**’ın vefatını müteakib Selçukî saltanatının veraset davacıları elinde parçalanması, diğer taraftan Müslüman memleketlerine karşı Ehl-i Salib hücumlarının zuhûru İslâm âlemini fevkalâde büyük bir anarşiye dönüştürmüştü. İşte **Hasan Sabbah** siyaset-i mevkiini bu sayede lâyıkıyla kuvvetlendirdi.

Lâkin Selçukî hükümdarı Birinci Sultan **Muhammed**, tahta çıkınca, bütün kuvvetini bu Batınîlerin tedibine hasretti. *Şahdiz* Kalesi zapt ve **İbni Attaş** idam edildiği gibi (1107 m.-500 h.) Türk kumandanı **Anuş Tekin Şir Gir** de bu harekâta devamla memur edilerek birçok mühim muvaffakiyetler ihraz ve hatta *Alamut*’u -zapta kuvve-i kurbiyyeye gelmiş denecek derecede- şiddetle muhasara etti.

Lâkin **Muhammed**’in vefatı üzerine verilen emre ittibaen muhasarayı bıraktı. **Hasan**, bu vakâdan sonra yedi sene daha yaşadı ve mevkiini **Rudbarlı Kiya Büzürk Ümîd**’e bırakarak öldü. (1124 m. - 518 h.)

Bunun vefatından Moğol istilâsına kadar hükümdar olan yedi reis zamanında ne halifeler ne Selçukî sultanları ne ata-

beyler ne de Harezmîler bunları ortadan kaldıramamışlar ve daima idame-i münasebâta mecbur kalmışlardır. Bunların sağlam ve devamlı surette yerleştikleri diğer bir saha da *Suriye* idi.

Hatta *Halep*'teki Selçukî hükümdarı **Rızvan** bunların muavenetine müracaat etmişti.

Ebu Tahir Es Saiğ adlı bir daileri *Suriye* ve bilhassa *Halep*'te birçok taraftarlar kazanmıştı. (1113 m. 507 h.) **Rızvan**'ın vefatından sonra *Halep* melâhidesi'nin uğradıkları i'tisaset birkaç sene sonra *İran*'dan yollanan **Behram** adlı diğer bir dainin birçok taraftar toplamasına ve hatta *Banyas* şehrini almasına mani olamadı. Ehl-i Salîb ile pek dostane münasebette bulunan bu melâhide *Şam*'daki mezhepdaşlarının katliamından sonra *Banyas*'ı Franklara teslim ettiler. (1126 m. - 520 h.)

Muahharan şimalî *Suriye*'nin birçok müstahkem kalelerini ele geçiren bu taifenin reislerine “şeyh-ül-cebel” derlerdi ki bunların en meşhuru **Raşidüddin** idi. Nihayet Moğol istilâsında **Hülagu**'nun orduları bunların diğer müstahkem mevkiileriyle beraber *Alamut*'u da ele geçirdiler.

Suriye'deki kalelerinden bazısı da bir müddet Moğolların eline geçti ise de bunların ehemmiyet-i siyasiyelerinin kalması **Sultan Baybars**'tan sonradır. (1272 m. - 671 h.)

Mamafih, *İran* ve *Hint*'te olduğu gibi bu sahalarda da meselâ Nusayrîler gibi birtakım İSMAILÎ bakiyelerine tesadüf olunur ki, bunlar eski Haşîşiyûn'un ahfâdıdır.

Seyyah **İbn-i Batuta** yetmiş, seksen sene sonra bu havali-den geçerken eski yerlerinde bu mezhebî zümrelerin bekayasına tesadüf etmişti. Aşağıda Türkmenlerin bu gibi mezhebî cereyanlardaki rollerini anlatırken izah edeceğimiz vechile, bu Batınî cereyanlarında Türklerin rolü şimdiye kadar sanıldığından çok daha mühimdir.

Mukaddima peygamberlik iddia eden **El Mukni** "peçeli" lâkaplı mütenebbinin maiyyetinde birçok Oğuz Türkleri olduğunu bildiğimiz gibi Alamut İSMAILîleri arasında da Türklerin mevcudiyetini ve Dürzîlerin müessisi olup **Hâkim bi Emrillah**'ın ulûhiyetini iddia eden **Nuş Tekin**'in de neslen Türk olduğunu binaenaleyh *Suriye*'deki Türkmenler arasında bu itikadın oldukça taammüm etmiş bulunduğunu iddia edebiliriz.

Selçukîler Devrinde Türkmenler Arasında Mezhebî Cereyanlar ve Eski An'anelerin Tesîri

Selçukî sultanlarının siyaset-i İslamiyelerine esas olarak Sünnîliğin müdafaasını kabul etmelerine bakarak bundan Türkmenler arasında da bu esasatın taammüm ettiğine hükmetmemelidir.

Zahiren İslâmiyeti kabul etmekle beraber en ziyade eski millî an'anelerinin taht-ı tesirinde bulunan göçebe Türkmen zümreleri aslen fakih-fakıllarının kendilerine çok karışık ve sıkıntılı gelen -mev'izalarından ziyâde kendi "kam-ozan"larının telkînâtına tâbi' idiler.

Maveraünnehir ve *İran*'a gelmezden evvel Hristiyanlıkla, Budizm, Mazdeizm, Maniheizm gibi muhtelif itikad sistemleriyle temas etmiş olan Oğuz Türkmenleri daha İslâmiyetin ilk asırlarında bile kendi ananelerine uygun gelen birtakım Batınî cereyanlarına karışmışlardı.

Ancak İslâmiyete dâhil olduğu hâlde bu hariçten gelme yabancı ve muğlâk itikad sistemlerinin -ne kadar kuvvetli ve mütekemmil olursa olsun göçebe Oğuzlar üzerinde eski dinlerinin ve eski ananelerinin yerini tutamayacağı pek tabii idi. Din tarihlerinde daima vuku bulan bir hâdiseye burada da tesadüf ediyoruz.

Kavmî Türkmen An'anelerinin Müfrit Şîf Telâkkileriyle İmtizacı

İslâm fakih ve mütekellimlerinin uzun ve ince birtakım muhâkemat-ı mantikiye ve felsefiyelerini şüpheşiz kavrayamayacak olan bu göçebe Türkmenler, İslâmiyetin kendi anladıkları ve an'anelerine uydurdukları bir şeklini kabul ettiler.

Bâtînî dâilerinin Türkmenler arasındaki kuvvetli propagandaları ve bunun felsefî bir nazariye olarak değil sadece basit ve amelî prensipleri itibariyle iptidâî göçebe hayatına ve Türkmen an'anesine şeriat ahkâmından çok daha uygun gelmesi garba gelen Türkmenler arasında bu akidelerin intişarına çok yardım etti.

Göçebe Türkmen hayatında büyük bir mevki'i olan kadınların fakihler tarafından müşterek hayat haricine çıkarılmak istenmesi eskiden beri kadınlarla müştereken tertîp edilen sazlı ve şaraplı "şölen"lerin şer'an inemnû' olması "oruç, namaz, hac" gibi göçebe hayatıyla pek az kabil-i te'lif birtakım sıkı ahkâmın vücudu, basit ruhlu Türkmenlerin hiç işine gelmiyordu.

Tam bu esnada İslâm âleminde tasavvuf cereyanı hayat-ı umumiye üzerinde müessir olmaya ve her tarafta sûfi zümreleri teşekküle başlıyordu.

Bunlar kendi mesleklerini tamim için pek faal bir misyonerlik vazifesi görmeye ibtidâr etmişlerdir.

İşte Türkmen boyları arasında bu zamanlardan itibaren yetişmeye başlayan "baba", "ata" lakablı sûfiler eski "ozan" "kam"lardan müntakil bir hale-yi kudsiyetle muhât olarak faaliyetle koyuldular. Garip kıyafetleri, ağızlarında dolaşan kerametleri, meczubane yaşayışlarıyla eski kamların hatırasını İslâmî bir şekil altında yaşatan bu babalar Oğuz boylarına pek iyi anlayacakları bir lisanla İslâmiyetin eski, kavmî an'anelere

tetabuk eden Sûfiyane fakat basit ve avamî bir şekli-muharrefini telkin ediyorlardı.

*Anadolu'*da muahharan göreceğimiz birçok dinî-siyasî harekâtta ve bugünkü *Anadolu* Kızılbaşlarında bunu te'yîd edecek birçok şeyler görüyoruz. Kızılbaşların "sürek"leri eski şölenden başka bir şey değildir.

Eski Türk dini hakkında kıymetli tetkikatta bulunan **Ziya Gökalp Bey**e göre, eski Türklerde, zâhirî ve aklî bir din sisteminin yanında bir de bâtinî ve sırrî diğer bir sistem vardı ki, gizli birtakım teşkilâta malikti, İlk sistemin mümessilleri "toyon"lar, ikincisinin ise "Şaman-kam"lar idi.

Fakihler, yani müteşerri'lerle "baba"lar yani, mutasavvıflar arasında, muahharan devam eden zıddiyetler gibi, bunlar arasında da zıddiyet vardı.

Ziya Bey, Türkmenler arasında sırrî tarikatların taammümünü bu eski an'aneye isnad ediyor ki bu, bizim nokta-i nazarımıza da muvafıktır.

Uygurlar arasında eski Totemizm ve Maniheizm bekayasının Şîî telkinleriyle suret-i imtizacı hakkında müsteşrik **Markovart**, mukaddema bazı mütalâalar dermeyan etmiş olduğu gibi, biz de, hicrî dördüncü asır başlarında, Bogaç Türklerinin **Hazret-i Ali**'yi ma'bûd tanıdıklarından bahsederken bunu eski Türk paganizminin muahharan müfrit Şia telâkkiyatı altına saklanması tarzında izah etmiş ve -Gök Tanrı yerine **Hazret-i Ali**'nin ikame edildiğini söylemiştik.

Radloff'un teferru'âtıyla tasvîr ettiği eski Türk "kam-baksı"larının rolleri, kıyafetleri, vecdli rakslarıyla aşağıda bahsedeceğimiz Kalenderîye tarikine mensup birtakım Türkmen babaları arasındaki müşabehet pek vazıhtır.

Büyük Alman filozofu **Wunt**, kavimlerin rûhiyâtı hakkındaki ma'rûf eserinde Şamanların vecdli danslarından bahse-

derken, bazı İslâm tarikatlarındaki zikir ve sema tarzının, şimalî bozkırları akvamıyla karabetleri olan Türk kabîleleri vasıtasıyla dâhil olması ihtimalini ileri sürmüştü.

Hâlbuki biz -bundan asla haberimiz olmadığı hâlde- aşağıda bahsedeceğimiz Yesevîlik ve Nakşibendîlik gibi Türk tarikatlarındaki tarz-ı zikrin tamamen Türklere has olduğunu târihî vesikalarla göstermiş ve hatta bunda eski Türk “kam”larının rakslarındaki harekâtın bakiyesi mevcut olduğunu da söylemiştik.

Bu izahat Türklerin dinî hayatlarındaki husûsiyetleri ifhâma ve ileride tesadüf edeceğimiz birtakım mezhep hareketlerinin menşe’ini anlatmaya kâfidir.

MENŞE'LERİNDEN SELÇUKÎLER DEVRİNE KADAR TASAVVUF CEREYANI

İslâmiyet, daha teessüsünden bir asır sonra bile, ilk devirlere nispetle mühim farklar gösteriyordu.

Filhakika, dünyanın muhtelif mahallerinde kendi hususî harsları an'aneleriyle yaşayan muhtelif medenî ve nîm-medenî kavimler İslâm ümmeti dairesine girince, İslâmiyetin büyük bir tekâmüle uğrayacağı tabii idi.

İran ve Hint medeniyetleri, Musevîlik, *Mısır ve Suriye*'yi baştan başa kaplayan Hristiyanlık nüfûzu, eski Yunan felsefesinin tercümesinden doğan fikir cereyanları "Nev Eflâtuniyye" akîdeleri, tabii olarak, tekamül-i dini üzerinde icra-yı te'sir ediyor ve böylece İslâm memleketinin her tarafında birçok mezhep ve meslekler doğarak birbiriyle çarpışıyordu.

Fakat bundan evvel, İslâmiyetin kendi sinesinde -sırf bir tekâmül-i dâhîlî neticesi olarak- en ziyade siyasî ve kısmen de fikrî cereyanlar doğarak derin ihtilâflar zuhûra gelmişti. "İmamet-i Kübra" meselesi bu sebeplerin en mühimi olduğu gibi, şeriâtın kavanin-i zahiresiyle halli mümkün birçok hâlât-ı vicdaniye hakkındaki münhalif telâkkiler de, âdeta tasavvuf cereyanının iptidai bir âmili hükmünde idi.

Böylece, daha ilk asr-ı hicrîden itibaren doğan bu fırkalar arasında bilhassa "Gâliye" yani Müfritler ve Batınîler tasavvuf cereyanının tekâmülünde pek mühim bir rol oynamışlar ve son zamanlara kadar da kendilerini tasavvuf sûtresi altında gizlemişlerdir.

Sûfiliğin İnkişâf ve İntişârı

İslâm tasavvufunun asıl menşei addedebileceğimiz zahidlik cereyanına gelince: Zaman-ı saadetten başlayarak bu cereyana tesadûf ediyoruz.⁸

Fakat sonradan iddia edildiği gibi, Cenab-ı Peygamberin **Hazret-i Ebu Bekir** ve **Ali**'ye birtakım telkinatta bulunarak sûfiliğin esasını vaz' ettiği tarihen esassızdır.

İptida Sûfî namını alarak *Suriye*'de ilk zaviyeyi kuran (150 h.)'de ölen **Kûfeli Ebu Haşim**'dir.

Ondan sonra **Süfyan-ı Sevrî** (vefatı 168 h.) ve **Zü'n-Nûn-ı Mısırî** (vefatı 245 h.), **Horasanlı Bayezid-i Bistamî** (vefatı 261 h.), facia-i şehadetiyle meşhûr **Hallaç** (vefatı 309 h.), **Cüneyd-i Bağdadî** gibi birçok büyük sûfiler yetişerek her türlü manialara, hatta tekfir ve tahkîrlere rağmen mesleklerini neşrediyorlardı.

İlk asırlarda müteşerri'ler tarafından hoş görülmeyen sûfiler, **Ebu'l-Kasım Kuşeyrî** (vefatı 465 h.)'nin (Sûfîyye mesleğinin Ehl-i Sünnet akaidine mugayir olmadığını göstermek maksadıyla sarf ettiği büyük mesaiden ve bilhassa, **Gazâlî**'nin (450-455 h.) pek kıymetli eserlerinden sonra, efkâr-ı umumiyede hürmet kazanmaya başladı.

Ulemâdan bazılarının şeyhlere intisâbı, hükümdar ve emirlerin tekkeler yaptırarak bu cereyana kapılmaları, İslâm âleminin her tarafında yüzlerce şeyh ve dervişler yetiştiriyor ve böylece adeta yeni içtimai zümreler vücuda getiriyordu.

⁸ Daha zaman-ı peygamberî'de mevcudiyetlerini bildiğimiz "Ashab-ı Suffa," adeta İslâmın zahidler sınıfını teşkil ediyorlardı. Bunların tarz-ı hayat ve maişetleri hakkındaki ma'lûmat bunu kemal-i serahatle göstermektedir. Mamafih bunların muahharan inkişafını gördüğümüz felsefe-i sufiyye ile hiç münasebetleri yoktu..

Hicrî dördüncü asırdan başlayarak yavaş yavaş altıncı asra kadar teşekküle başlayan tarikatlar, müteakip asırlarda büsbütün çoğalıp kuvvetlenmişlerdir ki işte bu devirler Türklerin İslâm tarihi sahnesine kemal-i faaliyetle atıldıkları zamana tesadüf eder.

Türkistan'da Sûfilîğin İntişarı; İlk Türk Sûfileri

Türkler için hiç yabancı bir saha olmayan *Horasan*, Sûfilik cereyanının da başlıca merkezlerinden biriydi.

Binaenaleyh *Maveraünnehir* İslâmlaştıktan sonra bu cereyanın İslâmiyetin evvelce takip ettiği yollardan *Türkistan*'a gireceği gayet tabii idi ve öyle de oldu.⁹ *Hemedan*, *Nişabur*, *Merv* nasıl üçüncü asırda Sûfilerle dolduysa; dördüncü asırda *Buhara*'da *Fergana*'da da şeyhler çoğaldı; hatta *Fergana* Türkleri kendi şeyhlerine “Bab” namını veriyorlardı. Esasen mukaddema *Horasan*'a gelmiş olan Türklerden de **Muhammed Maşuk-ı Tûsî**, **Emir Ali 'Abû** gibi mühim Sûfiler yetişmişti. İşte bu gibi amiller te'siriyle Türkler arasında sûfilik cereyanı yayılıyor, *Buhara* ve *Semer kand* gibi büyük İslâm merkezlerinden birçok fedakâr dervişlerin göçebe Türkler arasına yayıldıkları ve yeni akideler gösterdikleri görülmüyordu.

Kendilerine ilâhîler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, cennet ve saadet yollarını gösteren bu hayırkâr dervişleri, Türkler, eskiden dinî bir kudsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı.

⁹ Sasanîler devrine ait coğrafi *Çin* menba'ları, *Horasan*'ın şimalinde Oğuz Türklerinin mevcudiyetini bildiriyorlar ki, bu mahiyet Sasanî tarihine ait sair menabi tarafından da teyit edilmektedir. İslâmiyet'in ilk asırlarına ve *İran* fütuhatına dair Arap menba'larının verdikleri izahatta *Horasan* sahasının Türkler için hiç yabancı bir saha olmadığını pekâlâ göstermektedir.

Bu suretle eski ozanların yerine “Ata” veya “Bab” unvanlı birtakım dervişler kaim olmuştu.

Ashabdan olarak gösterilen **Arslan Bab** ile menkıbeye göre, İslâmiyeti anlamak maksadıyla *Ceziret-ül-Aras*’a gelerek **Hazret-i Ebu Bekir** ile görüşen ve İslâmiyeti kabul eden ozanlar pîri meşhur **Korkûd Ata**, **Çoban Ata** işte bunlardan kalmış birer hatırayı yaşatıyor.

Hoca Ahmed Yesevî ve İlk Türk Tarikatı

İlk Türk Sûfilerinin en ma’rufu kendi namına izafetle Yesevîye unvanlı bir tarikat kurarak hatırası *Orta Asya*, *Azerbaycan* ve *Anadolu* Türkleri arasında asırlarca yaşayan **Hoca Ahmed Yesevî**’dir.

Yesi: *Türkistan* şehrinde büyüdüğü cihetle Yesevî lâkabıyla maruf olan bu mühim Türk sûfisi, o sıralarda *Maveraünnehir*’in pek büyük bir merkez-i dinîsi sayabileceğimiz **Buhara** medreselerinde okuduktan sonra **Şeyh Yusuf-ı Hemedanî** (440-535)’ye intisap etmiş ve onun üçüncü halifesi olmuştu.

Ahmed Yesevî muahharan *Yesi*’ye dönerek Yesevîlik tarikatını tesis etti ve etrafına binlerce mürit topladı.

Vaziyet buna pek müsait bulunuyordu: **Melikşah**’tan sonra *Maveraünnehir* ve *Horasan*’ı aynı hâkimiyet altında birleştiren **Sultan Sancar** ölmüş, Harezmsahlar Devleti, Selçukîlerden sonra büyük bir İslâm imparatorluğu olmak istidadı göstermişti.

Tam bu sırada *Şarkî Türkistan*’da ve *Kulca* civarında *Yedi Su* havalisinde kuvvetli bir İslâm hareketi inkişaf ediyordu.

Şeyhlerin ve tekkelerin çoğaldığı bu esnada **Ahmed Yesevî**, *Sir-Derya* havalisinde *Taşkent* mülhakâtından şimal bozkırlarında pek büyük şöhret kazandı.

Etrafına İslâmiyete yeni fakat çok kavi ve samimi rabitalarla bağlanmış saf Türkleri topladı.

Binaenaleyh Arap ve Acem lisan ve edebiyatlarına olan vukûfuyla beraber, Türk lisanıyla birçok manzûmeler vücuda getirdi. “Âdâb-ı Sülûk”u Türklere anlatmak için yine Türklerin halk edebiyatından alınmış eski basit şekillerle ahlâkî ve tasavvufî “hikmet”ler yazdı.

Muahharan Nakşibendîlik ve Bektaşîlik gibi iki büyük Türk tarikatının esaslarını da doğuran Yesevîlik, Türkler arasında ve bir Türk tarafından kurulan ilk tarikat olmak itibariyle bilhassa mühimdir.

Yesevîliğin Husûsiyetleri, Türk Âlemindeki Ehemmiyeti ve Saha-i İntişarı

Zikir tarzında ¹⁰ ve sair bazı an’anelerinde eski Türk Paganizminin izleri görülen ve hâlâ bugün bile *Türkistan*’da ve *Seyhun* bozkırları arasında ehemmiyetini kaybetmeyen Yesevîliğe **Hoca Ahmed**’in vefatından (562 h.) sonra, daha yarım asır geçmeden *Harezm*’e ve oradan şimal-i garbiye doğru Kıpçak havalisine *Maveraünnehir*, *Horasan*, *Azerbaycan*, *Anadolu* mıntıkalarına yayılmıştır. Muahharan şark Türkleri arasında Nakşibendîlik intişar ettikten sonra Yesevîliğin te’siri daha fazla *Seyhun* mıntikasıyla Kırğız-Kazak bozkırlarına münhasır kalmış gibidir.

¹⁰ Yeseviye tarikinde bilhassa “zikr-i arra, zikr-i minşari” yani “bıçkı zikri” adlı bir zikir tarzı vardır ki, eski tasavvuf kitaplarının bu zikir hakkında verdikleri tafsîlât, onunla eski Türk “kam: baksı”larının vecdli raksları arasında pek sarîh ve kat’î bir müşâbehet olduğunu ve **Hoca Ahmed Yesevî**’nin bu tarz zikri, Türklerin mizacına muvafık geldiği için kabul ettiğini pek iyi anlatmaktadır.

Selçukîlerin Sûfîlere Temayülleri: Sancar'ın Yusuf Hemedanî ve Gazalî'ye İltifatı

Telkin ettikleri esaslar Ehl-i Sünnet akidelerine muvafık bulunan bu gibi tarikatların taammümünde Selçukîlerle Karahanîler ailesinin ve muahharan Harezm şahlarının Ata beglerin de tesiri görülmüştür.

Yukarıda izah ettiğimiz vechile bunların siyaset-i mezhebiyyeleri, Şîî propagandacılarına mukabil Ehl-i Sünnet sûfîlerini himaye etmeyi istilzam ediyordu.

Başta **Tuğrul** ve **Alparslan** olmak üzere bütün Selçukî ailesi şeyhlere karşı büyük bir hürmet ve iltifat göstermişlerdi.

Mesâil-i mezhebiyyeye pek alâkadar olan **Sultan Sancar** ise **Şeyh Yusuf Hemedanî**'ye fevkalâde hürmetkâr davrandığı gibi **İmam Gazalî**'ye düşmanları tarafından yapılan birtakım isnadların haksız olduğunu anlayınca, pek ziyade hüsn-i muamelede bulunmuştu.

Göçebe Oğuzlar Arasında Batınî Tariklerinin Taammümü

Mamafih yukarıda anlattığımız vechile eskiden beri Şîî efkârının hükümrân olduğu sahalarda uzun müddet göçebe Oğuz aşiretleri arasında, Ehl-i Sünnet akaidinin bütün icabatına riayetkâr tarikatların intişar edemeyeceği pek tabii idi.

Onlar eski millî an'anelerinin devamını terviç edecek bir şekl-i mezhebîden başka bir şeye taraftar olamazlardı.

Bunu ise ancak müfrit Şîî temayülâtıyla mümtaz olup "hulûl" ve "ibahe" gibi Batınî esaslar neşreden itikad halitalarında buluyorlar ve reisleri başta olarak çocukları ve kadınlarıyla birlikte bütün bir aşiret halkı o itikadları kabul ettikleri cihetle bir tarikat zümresi değil bir taife-i mezhebiye "secte" teşkil ediyorlardı.

Muahharan Kızılbaş, Alevî, Aliyullahî gibi namılar alarak elyevm *Anadolu ve Azerbaycan* gibi muhtelif Türk sahalarında yaşayan Batınî zümreleri işte bunların ahfadıdır.

Batınî Esaslarını Hamil Tarikatların Teşekkülü: Kalenderîye

Bu müfrit Şîî fikir ve esasları yalnız bununla da kalmayarak, ayrıca Kalenderîye, Haydarîye gibi birtakım tarikatlar da vücuda getirmiş ve bunlar vasıtasıyla Sûfilik şekline bürünerek büyük İslâm merkezlerine hulûl etmişti ki, Türklerin bu husustaki rolleri pek mühimdir.

Türk tarihinin yalnız dinî ve fikrî mecra-yı tekâmülünü değil hatta birçok siyasî vakayîini anlamak için bu tarikatlar hakkında kısaca malumat vermek mecburiyetindeyiz:

Menşeyini **Hamdûn-i Kassâr** ve **Ebu Said Ebu'l-Hayr** gibi büyük sûfilerin temsil ettiği *Horasan* Melâmîyesinden alarak **Şeyh Cemaleddin-i Sâvî** (382-463 h.)'den sonra *Suriye, Mısır, Irak, İran, Orta Asya, Hindistan* sahalarında muayyen âdâb ve erkâna malik bir tarikat şeklinde inkişaf eden ve “Tâife-i Abdalan, Cevalika” namlarıyla da zikrolunan bu zümre müntesipleri, tarz-ı hayat ve hatta telâkkiyat itibarı ile *Hindistan*'daki “Sadhu”ları hatırlatırlar.

Kaş ve kirpiklerini, bıyık ve sakallarını tıraş ederek, “çar-darb” olan ve hiç evlenmeyerek dünyevî kaydlardan azade bir hâlde kalabalık zümrelerle ellerinde kendilerine has bayraklar ve dümbelekleri hamilen şehirden şehre dolaşan bu Kalenderler, gerek ayin ve erkânlarının garabetinden gerek dinî hususlardaki mübâlâtsızlıklarından dolayı, Ehl-i Sünnet akidelerine samimiyetle salık sûfiler tarafından ağır ithamlara uğratılmışlardır.

Bu mesleğe mensup bazı büyük sûfilerde yüksek bir felsefe şeklinde tecelli eden bu mesleğin esası kuyud ve alaik-i

dünyeviyeden külliyyen azade olarak asla geleceği düşünmemektir.

“Tecerrüt”ü, “fakr ü tese’üli” “melâmeti” kendilerine başlıca şiar eden bu zümre müntesiplerinin ekseriyetle aşağı tabakalardan toplanmış ve yüksek tecarib-i Sûfîyaneye kabiliyetsiz olduklarını düşünürsek, bunlardaki vahdet-i vücud itikadının niçin “ibahiye”ye müncer olduğunu pek kolay anlarız. On birinci asr-ı hicrîye kadar İslâm âleminde ve bilhassa Türk memleketlerinde kemal-i şiddetle hükümrân olan bu Kalenderîye tarikatı, beşinci asırdan itibaren birtakım müteaddit tali şubeler doğurmuş ve diğer birçok tarikatlara nüfuz ederek onların safvetini de bozmuştur.

Haydariye Tarikatı: Bir Türk Tarafından Tesisi ve Türkler Arasında İntişarı

Bu muhtelif küçük şubeler arasında bilhassa Haydarîye tarikatı nazar-ı dikkatimizi celbe şayandır. *Zave*’deki büyük tekkesi asırlarca şöhretini kaybetmeyen ve neslen bir Türk şehzadesi olup 617’den sonra vefat eden **Şeyh Kutbeddin Haydar**, altıncı asrın son nısfında büyük bir şöhret kazanmış ve bilhassa Türk gençlerinden etrafına birçok mürit toplamıştı. Bu tarikatın Türkler arasında böyle süratle taammümünden dolayı yedinci asırdan itibaren *Anadolu*’da Haydarî dervişlerine rast geldiğimiz gibi, hatta muahhar asırlarda da *Anadolu*’dan birtakım Türk dervişlerinin bera-yı ziyaret onun zaviyesine gittiklerini ve sekizinci asırda *Hindistan*’a kadar İslâm âleminin her tarafında Haydarî dervişlerine tesadüf olunduğunu 9-11. asırlarda İran ve *Türkistan*’da Haydarî tekkelerinin mevcudiyetini biliyoruz. Her manasıyla en müfrit Şîf-Batınî temayülâtını haiz olan Kalenderîye ve Haydarîye şubelerinin Türkler arasında sühuletle taammümü ve bu mesleklere mensup birçok Türkmen babalarının meydana çıkması, sonra bu tarikatların Selçu-

kîlerin tesisiyle müterafık Oğuz istilâları zamanında ve Oğuzların intişar sahalarında inkişafı, alelâde bir tesadüfe haml olunamaz.

Türkmenlerin temayülat-ı mezhebiyesi hakkında yukarıda verdiğimiz izahat ile karşılaştırılınca Türklerin, bu tarikatların inkişaf ve intişarı hususunda ne büyük bir nüfuz-ı manevî icra ettikleri derhâl anlaşılır.

UMUMÎ İNDEKS

A

Abbasîler, 77, 78, 82, 107
Abdülkerim Satuk Buğrahan, 96
Abdullah bin Tahir, 86
Abdûlmelik bin Nuh, 100
Accoules, 65
Afganistan, 66
Ahîler, 82
Ahmed, 80, 99, 125
Ahmet Yesevî, 147, 148
Ak Hunlar, 19, 23
Akdeniz, 114, 122
Aksâ-yı Şark, 76
Alamut, 136, 137, 138, 139, 140
Alamut Batınîleri, 137
Alamut Kalesi, 138
Aleotlar, 59
Alevîler, 86
Âl-i Abbas, 75
Âl-i Büveyh, 120, 124, 132, 133
Ali Tekin, 116
Almalık, 106
Almanya, 30
Alp Arslan, 119, 121, 122, 123, 130, 135
Alp Tekin, 100
Altay, 15, 17, 21, 27, 53, 55, 59
Altın Ordu Devleti, 34
Amidü'l-Mülk, 135
Amu-Derya, 15, 23
Anadolu Selçukîleri, 114, 123, 125
Andre Lefevre, 57
Animizm, 58, 61
Antakya, 123, 124
Anuş Tekin Şir Gir, 138
Aral Gölü, 15
Arap Yazısı, 49
Araplar, 66, 68, 72, 73, 75, 78, 85
Arğal, 17
Aristo, 105
Ariyyü'l-Asıl, 19

Arılık Han, 56
Arslan Bab, 147
Arslan Han, 99, 127
Assezat, 62, 63
Asya, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 45, 47, 49, 50, 57, 62, 64, 102, 105, 113, 123, 127, 128, 147, 150
Atbî, 81
Atilla, 21, 22, 51, 57
Avar Devleti, 32
Avarlar, 32, 33, 35
Avrupa, 21, 29, 30, 35, 46, 49, 51, 52, 57, 58, 62, 70, 102, 112, 113, 114, 124
Ay Dede, 55
Aynuslar, 59
Azak Denizi, 22, 33
Azerbaycan, 45, 102, 108, 109, 111, 112, 114, 119, 130, 136, 147, 148, 150

B

Badgîs, 79
Baga Tarhan, 73, 75
Bağdat, 77, 82, 120, 122, 131, 133, 134, 136
Bahr-i Muhîl-i Hindî, 114
Baksî/Ozan, 53
Balagasun, 81, 84, 97
Balkaş Gölü, 15
Banyas, 139
Bark, 27
Barköl, 18
Barsagan Gölü, 95
Barthold, 107
Basra, 67, 122
Batınî, 79, 122, 134, 139, 140, 149, 150, 151
Batınîler, 124, 136, 144
Bay Ülgen, 56
Baykal, 15, 17, 26, 55
Beca, 87

Bedahşan, 23
 Behram, 139
 Belh, 83, 109, 126
 Belucistan, 101
 Berkıyruk, 123, 124, 125
 Besâsîrî, 120, 133
Best, 107
Bestan, 107
 Beyhakî, 81
 Beykent, 68, 71, 94
 Bilge Hakan, 26
 Birûnî, 105
 Bitinya, 123
 Bizans, 22, 27, 32, 33, 36, 37, 44, 45,
 102, 104, 105, 108, 121
 Bizans İmparatorluğu, 22
 Bizanslılar, 27, 32, 36
 Bouha, 62
 Boz Ok, 109, 110
 Bozkır, 17
 Brahmi Yazısı, 50
 Buda, 31, 60, 128
 Budîlik, 55, 57
 Budist, 28, 31, 46, 85, 91
 Budizm, 19, 28, 46, 55, 70, 140
 Buğrahan, 85, 98
 Buhara, 68, 70, 78, 79, 86, 99, 116,
 146, 147
 Bukuk Han, 31
 Bulgarlar, 33, 34, 35, 103, 108
 Burgutlar, 21
 Buryatlar, 55, 58, 59, 60
 Büyük İskender, 19

C

Câmiü't-Tevârih, 110
 Celâleddin Hasan, 138
 Celula, 66
 Cend, 114, 115, 116, 118
 Cermanya, 21
 Cermen, 22
 Cevalika, 98, 150
 Ceyhun, 15, 19, 23, 24, 66, 67, 68,
 69, 90, 96, 122
 Clan, 39
 Cücen, 23, 32

Cüneyd-i Bağdadî, 145
 Cürcan, 69, 103, 104, 107, 119

Ç

Çakır Bey, 116
 Çapal, 101
 Çatalca, 32
 Çeli, 18
 Çiganiyan, 126
 Çiğil, 87, 93, 95
 Çiğiller, 95
 Çin, 15, 18, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28,
 29, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 52, 57,
 60, 70, 73, 75, 76, 85, 87, 88, 90,
 91, 95, 96, 105, 146
 Çingiz, 31
 Çinliler, 18, 21, 27, 44, 59, 61, 72,
 76, 93
 Çoban Ata, 147
 Çu, 72, 85, 106
 Çungarya, 21
 Çur, 42

D

Deylemîler, 77, 107
 Dicle, 109
 Dihkan, 70
 Dihkanlar, 70, 71, 72
Dinyeper, 21, 36
Dinyester, 21, 33, 35
 Divin Komedi, 57
 Diyarbekir, 121
 Dokuz Oğuzlar, 79, 89, 90, 91, 94,
 104, 106, 110
 Don, 17, 21, 36
 Don Nehri, 34
 Donyaklar, 58, 60

E

Ebu Bekir, 145, 147
 Ebu Müslim, 75, 76, 79
 Ebu Müslim Horasanî, 75, 76
 Ebu Said Ebu'l-Hayr, 150
 Ebu'l Kasım Kuşeyrî, 145
 Ebu'l-Mezahim, 72
 Ebubekir Kelâbâdî, 99
 Ebü'l-Hasane'l-Eş'arî, 135
 Edirne, 32

Eflatun, 105
Eftalit Türkleri, 24
Eftalitler, 23, 24
Ehl-i Salîb, 131
Ehremen, 62
Eizze-i Nasraniye, 61
El Mukni, 79, 140
Elcezire, 106, 120
Ellad, 33
Emevîler, 72, 73, 74, 77, 78, 107, 129
Emevîler Devleti, 77
Eminü'd-devle, 101
Ermenistan, 109, 121
Ervâh-ı Ecdâd, 55
Eski Romalılar, 58
Eskimolar, 59, 61
Estonya, 59
Eyâlet-i Şarkıye, 68
Eyyubiler, 131

F

Farab, 84, 94, 95, 103
Faristan, 112
Fars, 66, 69, 130
Fatûmî, 86, 133, 134, 137
Fatımîler, 123, 134
Fergana, 15, 68, 69, 73, 75, 76, 84,
93, 146
Feyzâbâd, 23
Fırat, 109
Fin, 22, 32, 36
Finlandiyalılar, 26
Fino, 20
Firigya, 123
Firûz, 23, 105
Fon Lukuk, 19, 29
Fon Müller, 19
Franklar, 21
Fransa, 30
Fresk, 29

G

Garb Tu-kiyulan, 23, 69
Garb Türkleri, 23, 26, 27, 66
Gaznevîler, 85, 101, 107, 108, 113,
117, 119
Gazneviye Devleti, 100

Gencide, 94
Glok, 46, 51
Gobi, 18, 45
Gobi Çölü, 24
Gök Dağ, 21
Gök Han, 110
Gurş, 107
Guz, 32, 36, 88, 102, 103, 107
Gül Çor, 73
Gür Sol, 73
Gürcistan, 121

H

Haccac, 68, 69
Hacı Tarhan, 35
Hakaniyye, 92
Halep, 112, 121, 123, 130, 133, 139
Halife Me'mun, 80
Hamdullah Kazvinî, 83
Hanefilik, 134
Hareke, 87
Harekliyyus, 35
Harezmi, 68, 79, 81, 94, 103, 113,
117, 118, 130, 148, 149
Harezmşahlar, 97, 126, 127, 128
Hasan Sabbah, 136, 137, 138
Hasan Tekin, 127
Haydariye, 150, 151
Haytal, 23
Hayvan-perestî, 58
Hazar Denizi, 15, 22, 24, 35, 69, 90,
103
Hazar Türkleri, 33, 35
Hazarlar, 22, 33, 35, 36, 37
Hazim bin Huzeyme, 107
Hazret-i Ali, 88, 142
Hazret-i Ömer, 66, 71
Hemedan, 112, 119, 146
Hemedanîler, 124
Herodot, 60
Heyet-i müctemia, 20
Hristiyanlık, 37, 55, 57, 70, 144
Himalaya, 15, 17
Hind, 19, 27, 28, 44, 46, 50, 52, 57,
64, 101, 102, 106